

TRANSLATAR SCIÈNCIA EN ROMANS CATALANESCH

LA DIFUSIÓ DE LA MEDICINA EN CATALÀ
A LA BAIXA EDAT MITJANA I EL RENAIXEMENT*

*A la colla de París,
per tot*

1. *ENTRAMENTS*

És ben sabut que a l'Europa baixmedieval, el llatí, llengua de l'Església, la universitat, el dret, l'administració i fins i tot de la literatura —de l'escriptura en suma—, va començar a veure disputats tots aquests àmbits, que fins aleshores li havien estat privatis, per part de les llengües vulgars. Els textos científics, fins aleshores exclusivament escrits o traduïts al llatí, començaren a circular també en els diversos idiomes europeus i, igualment, en hebreu. Amb això i tot, cal tenir ben present que el llatí continuà essent la llengua més comuna i dominant en tots aquests camps, llevat de la literatura, on l'èxit del vulgar fou definitiu, com a manifestació de les emergents identitats nacionals europees.¹

* Aquest treball exposa els primers resultats d'un projecte de recerca iniciat l'any 1993 mercès a una beca del Programa Capital Humà i Mobilitat de la Unió Europea en l'École Pratique des Hautes Études de París sota la direcció de Danielle Jacquart, i continuat a partir de 1995 amb un contracte d'investigació de la DGICYT en la Institució Milà i Fontanals del CSIC a Barcelona sota la direcció de Luis García Ballester. A tots, institucions i persones, l'agraïment pel seu inestimable suport i ajuda. Vull agrair també a Jaume Riera i Sans els seus sempre estimulants comentaris.

1. Des de la història de la literatura, precisament, s'insisteix en la importància d'aquests textos, tant llatins com —no cal dir-ho— vulgars, per a la correcta lectura i interpretació de moltes obres de creació. Vegeu Lola BADIA, *Postifles naturals a Llull i Jordi de Sant Jordi*, dins Nigel GRIFFIN i al., eds., *The discerning eye. Studies presented to Robert Pring-Mill on his seventieth birthday* (Oxford, 1994), ps. 27-38; i *idem*, *Textos catalans tardomedievals i «ciència de natures»*. *Discurs llegit el dia 21 de novembre de 1996 en l'acte de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona* (Barcelona, 1996).

L'ús de les llengües vulgars europees enfront del llatí culte i acadèmic en la difusió de la ciència durant la Baixa Edat Mitjana i el primer Renaixement, i la problemàtica que hi anà lligada, és un tema que pràcticament no ha estat estudiat.² És cert que, en el camp de la història de la medicina i en el de la filologia, en especial per part de la recerca alemanya i anglosaxona, s'han fet alguns importants treballs, i també inventaris —tots ells parcials— dels textos mèdics que circularen en les diverses llengües vulgars.³ Però els inicis de l'ús de la major part de les llengües occidentals en tant que instruments de comunicació científica i tècnica és un procés que encara està sense estudiar, particularment des d'una perspectiva que impliqui alhora la història intel·lectual i la història social.

Una de les característiques més interessants de la producció científica dels regnes hispànics fou justament la primerenca utilització dels vulgars romànics —i de l'hebreu— com a vehicles de comunica-

2. Vegeu un estat de la qüestió a Lola BADIA, *Textos catalans tardomedievals*, op. cit., ps. 39 i ss.

3. Vegeu, a tall d'exemple, els treballs de Laurel BRASWELL, *Utilitarian and scientific prose*, dins Anthony S. G. EDWARDS, ed., *Middle English prose* (New Brunswick, 1984), ps. 337-387; Linda E. VOIGTS, *Medical prose*, *ibidem*, ps. 315-335; i *idem*, *Scientific and medical books*, a Jeremy GRIFFITHS i Derek PEARSALL, eds., *Book production and publishing in Britain (1375-1475)* (Cambridge, 1989), ps. 345-402, quant als textos en anglès medieval. Per als textos en occità, vegeu Clovis BRUNEL, *Bibliographie des manuscrits littéraires en ancien provençal* (París, 1935) [reimpr.: Ginebra-Marsella, 1973]. Per als textos en francès, vegeu els capítols signats per Claude THOMASSET, Thérèse CHARMASSON, Robert HALLEUX i Philippe CONTAMINE a *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, vol. 8/1 [= *La littérature française aux XIVe et XVe siècles*] (Heidelberg, 1988); aquests darrers estan essent inventariats per Helen VALLS, a la Universitat de Cambridge. Per a la literatura mèdica en italià, vegeu Adalberto PAZZINI, *Crestomazia della letteratura medica in volgare* (Roma, 1971); Maria Luisa ALTIERI BIAGI, *Forme della comunicazione scientifica*, a *Letteratura Italiana*, vol. 3, ed. a cura d'Alberto ASOR ROSA (Torí, 1984), ps. 890-909; i Maurizio DARDANO, *I linguaggi scientifici*, a Alberto ASOR ROSA, ed., *Storia della lingua italiana*, vol. 2 (Torí, 1994), ps. 498-531. Finalment, els textos en castellà hom els trobarà a Charles B. FAULHABER i al., *Bibliography of Old Spanish texts* (Madison, 1984), i a *Grundriss*, op. cit., vol. 9 [= *La littérature dans la Péninsule Ibérique aux XIVe et XVe siècles*] (Heidelberg, 1985); M. Teresa HERRERA i el seu grup, a la Universitat de Salamanca, estan treballant sobre els textos mèdics castellans.

ció tècnica.⁴ Aquest fenomen, documentable a la Península Ibèrica ja de manera ben intensa a partir de mitjan s. XIII, contrasta amb la situació dels altres vulgars europeus, els quals, en molts casos, no presentaren un ús comparable fins pràcticament el s. XV. D'entre les llengües vulgars hispàniques, el català va demostrar ben aviat una singular vitalitat en aquest camp, esdevenint vehicle d'una complexa producció científica relacionada, molt en especial, amb la medicina i la filosofia natural.

Com és sabut, tot i que els primers testimonis escrits són anteriors, no fou fins al s. XIII que la llengua catalana començà a desplaçar el llatí en els tràmits jurídics o de comunicació administrativa, i poc a poc féu sentir la seva presència en l'àmbit de l'escriptura, tradicionalment reservat al llatí, i en els usos socials cultes. Dos fets ens indiquen ben a les clares quina era la vitalitat de la seva expressió escrita en el tombant del segle XIII al XIV. Per una banda, l'ús del català per part dels reis d'Aragó, que, des de Jaume I (†1276), no dubtaren en escriure-hi les cròniques dels seus regnats o codis jurídics com els Usatges de Barcelona o els Furs de València, ni tampoc en utilitzar-lo al costat del llatí en la documentació expedida per la seva cancelleria. Per l'altra, l'extensíssima obra de Ramon Llull (mort vers 1315) —el primer intel·lectual que escrigué en vulgar—, que el dotà d'una expressió filosòfica, científica i literària. Una vitalitat que, com és sabut, va mantenir en els dos segles següents tant en la mateixa cancelleria reial, com en la literatura, o en altres àmbits.

La complexa i precoç maduresa del català com a llengua de comunicació científica, només pot ser entesa en el marc de tres processos històrics: (1) l'època de plenitud i expansió, econòmica, política i cultural, de la comunitat catalana, coincidint a grans trets amb el període baixmedieval; (2) el lent pas dels vulgars a l'expressió escrita, un procés general, però amb notables diferències de ritme, esdevingut a

4. Quant als vulgars, vegeu Guy BEAUJOUAN, *Manuscrits médicaux du Moyen Age conservés en Espagne*, «Mélanges de la Casa de Velázquez», VIII (1972), ps. 161-221, a la p. 166 [reimpr. a IDEM, *Science médicale d'Espagne et d'alentour* (Aldershot, 1992), V]. Pocs anys abans, en una conferència donada al Palais de la Découverte de París, el mateix historiador ja havia destacat aquest fet (*La science en Espagne aux XIVe et XVe siècles* (París, 1967), p. 12 [reimpr. a IDEM, *Science médicale, op. cit.*, I]).

tota l'Europa llatina en els darrers segles de l'Edat Mitjana, i determinat molt principalment per l'emergència d'una nova classe social —la burgesia— els membres de la qual optaren pel vulgar en el seu accés a la lectura i l'escriptura; i (3) finalment, la institucionalització d'un nou sistema mèdic, amb la professionalització de l'activitat mèdica i la medicalització de la societat, esdevinguda a l'Europa llatina, precisament des de la transició del segle XIII al XIV i a partir de l'arc mediterrani occidental situat entre Sicília i València.

2. EL CATÀLEG DELS ESCRITS MÈDICS I FILOSOFICONATURALS EN CATALÀ

Caldrà, doncs, tenir en compte *tots* els escrits relacionats d'una o altra manera amb l'art de curar que sabem que van circular en català durant aquell període històric:⁵ tant les obres escrites originalment en ca-

5. El més acurat dels índexs dels textos mèdics en català, per bé que incomplet, com tots els existents, fou fet per Miquel BATLLORI, ed., *ARNAU DE VILANOVA, Obres catalanes*, vol. 2 (*Escrits mèdics*) (Barcelona, 1947), ps. 59-62. Per a d'altres llistats, presentats de forma més o menys divulgativa, vegeu Manuel SANCHIS GUARNER, *Antics llibres de medicina en llengua catalana*, «Quart Creixent», núm. 3 (1957), ps. 47-51; Antoni CARDONER I PLANAS, *Història de la medicina a la Corona d'Aragó* (Barcelona, 1973), ps. 22, 40-43 i 53, pàssim (que cal utilitzar amb precaució); Gerard VASALLS, *L'ús del català dins la literatura científica*, dins *Treballs de sociolingüística catalana*, vol. 1 (València, 1977), ps. 157-166; Santiago RIERA I TUÈBOLS, *Síntesi d'història de la ciència catalana* (Barcelona, 1983), ps. 59 i ss.; Luis GARCÍA BALLESTER, *La medicina a la València medieval. Medicina i societat en un país medieval mediterrani* (València, 1988), ps. 96-99; i Carles RIERA I FONTS, *El llenguatge científic català. Antecedents i actualitat* (Barcelona, 1994), ps. 11-24. El treball de Francesc de B. MOLL, *Sorpresa i problemes d'un filòleg davant la medicina medieval*, a *idem*, *Textos i estudis medievals* (Barcelona, 1982), ps. 319-334, és una nota filològica basada en alguns dels textos més coneguts; vegeu també al respecte José M. BERNARDO PANIAGUA, *Significado científico del léxico médico en lengua catalana (siglo XV)*, «Gimbernat», núm. 1 (1984), ps. 8-29. Els inventaris generals de la literatura en català, com ara els de Walter METTMANN, *La littérature dans la Péninsule Ibérique aux XIVe et XVe siècles. La littérature didactique en prose*, dins *Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters*, vol. 9-II(7) (Heidelberg, 1983), ps. 15-120, o Beatrice J. CONCHEFF (compil.), *Bibliography of Old Catalan texts* (Madison, 1985) [ed. revisada per Vicenç BELTRAN, Gemma AVENOZA i Beatrice J. CONCHEFF, *Bibliografia de textos catalans antics*, ed. en CD-ROM (Madrid, 1993)], també inclouen la producció científica en vulgar. Quant als primers textos mèdics impresos en català, vegeu Joan RIERA, *Els incunables*

talà com les traduccions al català; tant els escrits relacionats amb la medicina acadèmica fonamentada en el galenisme com els vinculats a les pràctiques més populars; tant els relacionats amb l'art de curar aplicat als éssers humans com els pertanyents a la medicina dels animals. Però si el que volem estudiar és la difusió social de la medicina en català, la seva valoració i penetració social, no ens podem aturar en els textos pròpiament mèdics. Cal que tinguem en compte també tots els textos amb continguts de filosofia natural (el marc intel·lectual d'aquella medicina), en el més ampli sentit possible de l'expressió, uns continguts que els vinculaven bé amb el pensament bé amb la pràctica mèdica, i que ens ajuden a documentar l'interès social creixent per les *quæstiones naturales*.

Més encara, cal que prenguem en consideració la *totalitat* d'aquesta literatura mèdica i filosoficonatural que circulà en català, és a dir, tant els textos conservats en arxius i biblioteques com els que, tot i haver-se catalogat o fins i tot editat, avui malauradament són il·localitzables; i també tots els que sabem que van existir només gràcies a notícies contingudes en documents d'arxiu o altres fonts. En aquest sentit, convé tenir present que, com s'esdevé amb altres testimonis del període medieval, el que ha arribat fins a nosaltres no és més que una part —difícilment mesurable— del que realment va existir.

La tasca bàsica a realitzar no pot ser altra, per tant, que l'elaboració d'un ampli i acurat catàleg de la literatura mèdica i filosoficonatural medieval i renaixentista en català, en el qual estic treballant des de fa temps.⁶ Aquest catàleg ha d'incloure, doncs: (1) els escrits referents a la medicina acadèmica universitària, l'anomenada *medicina theorica*; (2) els de contingut eminentment preventiu i terapèutic, que pertanyen a l'anomenada *medicina practica*, que, al mateix temps, poden subdividir-se en tres grups: (a) els regiments de sanitat, tractats de

científics en llengua catalana, «Gimbernat», núm. 5 (1985), ps. 313-320; i també *idem*, *L'humanisme i la prosa científica del Renaixement*, *ibidem*, núm. 7 (1987), ps. 261-288. Pel que fa a les edicions antigues de textos catalans medievals (del s. XIX i principis del XX), vegeu Ramon ARAMON I SERRA, *Les edicions de textos catalans medievals* (Barcelona, 1955).

6. Lluís CIFUENTES, *La medicina en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement*, vol. 1 (*Escrits mèdics*) i vol. 2 (*Els textos de filosofia natural i altres escrits tècnics*), en preparació.

pesta i altres escrits d'higiene i de cosmètica, (b) els antidotaris i receptaris, inclosos els que manifesten l'aplicació de la màgia i la religió a l'art de curar, i (c) els tractats de cirurgia; (3) els escrits relatius a la medicina dels animals, tant de cavalls i mules, com d'aus i gossos de cecera; i (4) els textos amb continguts de filosofia natural, en sentit ampli, abastant fonamentalment: (a) les obres enciclopèdiques, (b) els escrits de filosofia natural pròpiament dita, (c) els escrits d'astrologia, de geomància, de fisiognomonía i de quiromància, (d) els almanacs, calendaris, llunaris, taules astronòmiques i tractats sobre instruments de mesurar, (e) els escrits d'alquímia, (f) els bestiaris, lapidaris i herbaris, (g) els tractats d'agricultura, (h) els receptaris de cuina i de confiteria, (i) els tractats d'aritmètica i els manuals de mercaderia, (j) els tractats de tècnica militar, i (k), finalment, també alguns escrits literaris.

Els canvis produïts en la història social i intel·lectual de la medicina, i en la història de la llengua, al final de l'Edat Mitjana i durant el Renaixement, situen el límit cronològic d'aquest catàleg en el primer terç del s. XVI, inclosos, per tant, els textos que circularen impresos durant la primera etapa de la impremta.

3. *ELS TEXTOS MÈDICS: TRADUCCIONS I OBRES ORIGINALS*

Els escadussers treballs realitzats no han adreçat la seva atenció cap a qüestions tan importants per a l'estudi del procés de vulgarització com ara la cronologia real dels textos escrits originalment en català i la dels que foren traduïts; la seva diversa tipologia; l'existència o no de diferències importants, o d'una evolució significativa al respecte tot al llarg de la Baixa Edat Mitjana; la llengua de partida en les traduccions, el llatí, l'àrab o bé l'hebreu; qui va realitzar aquestes traduccions, com i per què.

Deixem per a més endavant l'anàlisi de les causes de la utilització de la llengua catalana per a l'escriptura i la traducció d'obres mèdiques o, més en general, per a la difusió del galenisme generat en els cercles acadèmics, i centrem-nos en la resta de qüestions plantejades.

Ens manca encara establir una cronologia clara, que no pot venir definida per la datació dels manuscrits conservats, que molt sovint són

còpies de traduccions més antigues: cal estudiar-los acuradament i incorporar a la recerca la informació procedent d'altres fonts documentals (com ara els inventaris de biblioteques de l'època, compravendes, etc.) per tal de descobrir la datació real dels textos que contenen.

Pensant només en els textos literaris, l'inici del gran període de les traduccions catalanes medievals tradicionalment s'ha convingut en situar-lo a partir de 1350, mitjan el regnat de Pere el Cerimoniós.⁷ Per bé que és cert que no fou fins a partir de mitjan s. XIV que el nombre de textos traduïts arribaria a fer-se massiu, les investigacions dels últims anys, tanmateix, en incorporar a la recerca altres materials que no les soles obres de creació literària, han demostrat que ja des del regnat de Jaume II s'havien realitzat algunes importants traduccions, també d'escrits mèdics i de filosofia natural.⁸

Pel que fa a llur tipologia, en l'estat actual de la recerca sobre el tema, pot apreciar-se una evolució ben significativa en la natura dels textos traduïts al català: des del final del s. XIII i tot al llarg del XIV la majoria aclaparadora dels textos que circularen traduïts en vulgar català eren escrits de caràcter eminentment pràctic, que pertanyen a l'àmbit de l'anomenada *medicina practica*, en particular tractats de cirurgia, com el de Teodoric Borgognoni, autor de discutida filiació a qui hom fins i tot arribà a creure català,⁹ compilacions de remeis pràc-

7. Vegeu Jordi RUBIÓ i BALAGUER, *Història de la literatura catalana*, vol. 1 (Barcelona, 1984), p. 141 i ss.; o Martí de RIQUER, *Història de la literatura catalana*, vol. 2 (Barcelona, 1964) [reimpr. 1980], p. 460 i ss.

8. MARTÍ DE BARCELONA, *La cultura catalana durant el regnat de Jaume II*, «Estudios Franciscanos», XCI (1990), ps. 213-295, i XCII (1991), ps. 127-245 i 383-492; Josep MORAN OCERINJAUREGUI, *L'aparició del català a l'escriptura*, dins *Treballs de lingüística històrica catalana* (Barcelona, 1994), ps. 55-94; Lola BADIA, *Traduccions al català dels segles XIV-XV i innovació cultural i literària*, «Estudi General», núm. 11 (1991-1992), ps. 31-50; *idem*, *Textos catalans tardomedievals*, op. cit., p. 43; i *idem*, i Josep PUJOL, eds., *La traducció catalana medieval del «Dragmaticon philosophiæ»*, a Italo RONCA, ed., *GUILLELMUS DE CONCHIS. Dragmaticon philosophiæ* (Tournhout, en premsa).

9. Confusió heretada dels erudits dominics i dels tractadistes del s. XVIII per Fèlix TORRES i AMAT, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes...* (Barcelona, 1836) [reimpr.: Barcelona-Sueca, 1973], ps. 617-618; per Ludwig KARL, *Théodoric de l'Ordre des Prêcheurs et sa chirurgie*, «Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine», XXIII (1929), ps. 140-183, que publicà, amb moltes incorreccions, els pròlegs de les dues versions conservades; i, fins i tot, per Pere BOHIGAS i BALAGUER, *Sobre manuscrits i biblioteques* (Barcelona, 1985), ps. 100-101,

tics, com el *Tresor de pobres* de Pere Julià (conegut com *Petrus Hispanus*),¹⁰ o de virtuts medicinals de diversos productes vegetals i animals, com el *Macer* atribuït a Ot de Meung.¹¹ No fou fins a partir de la transició del s. XIV al XV que començaren a aparèixer tractats mèdics traduïts al català que corresponien clarament a l'àmbit de la *medicina*

en el seu extens repertori de manuscrits catalans. La versió de Guillem Corretger (París, Bibl. Nationale, ms. Esp. 212) ha estat estudiada i editada parcialment per Antonio CONTRERAS MAS, *La difusión medieval de la «Cirurgia» de Teodorico Borgognoni (1205-1298) en los países de habla catalana: la versión catalana de Guillermo Correger (1306). Libro I (cirugía general) según el ms. París, Bibliothèque Nationale, fons espagnol, 212, fols. 1-18v*, tesi de llicenciatura inèdita (Santander, Universidad de Cantabria, 1986). Noves hipòtesis sobre les relacions entre aquesta i la versió de «maestre Bernat, metge del senyor rey de Malorques» (Graz, Universitätsbibliothek, ms. 342, i Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat, Manuscrits, capsa B, 109/2) han estat aportades per Josep M. PERARNAU I ESPELT, *Una hipòtesi relativa a Bernat de Barriac*, dins «Arxiu de Textos Catalans Antics», X (1991), ps. 277-283, i per Michael R. MCVAUGH, *Medicine before the plague. Practitioners and their patients in the Crown of Aragon (1285-1345)* (Cambridge, 1993), ps. 92-94.

10. Els quatre manuscrits conservats, deixant de banda els fragments inclosos en altres receptaris, són tots del final del s. XIV i de la primera meitat del XV: el ms. 864 de la Bibl. de Catalunya (datat l'any 1392), el ms. 191 del Museu Episcopal de Vic (del final del XIV), el ms. 216 de la Universitària de València (devers 1408) i el ms. 7-4-27 de la Colombina de Sevilla (devers 1435). En els inventaris de biblioteques és documentable almenys des de 1370. La versió del ms. de Barcelona ha estat l'única editada; vegeu Ramon MIQUEL I PLANAS, ed., «*Tresor de pobres*», *compilat per Pere Hispano (Papa Joan XXI). Versió catalana del segle XIV* (Barcelona, 1892); i Asunción ESCUDERO MENDO, ed., *Manuscritos de la Biblioteca de Catalunya de interés para la farmacia y las ciencias médicas: en particular el «Tresor de pobres»*, tesi doctoral inèdita (Universitat de Barcelona, 1993). Pròximament, tinc la intenció d'emprendre l'edició crítica de les versions catalanes d'aquesta obra.

11. Tots els mss. conservats daten del s. XV. Del ms. de València (Bibl. Universitària, ms. 216, de vers 1408) en foren publicats alguns extractes per Faustí BARBERÀ MARTÍ, ed., *Libre que féu Macer de les herbes quina virtut han*, «*Revista Valenciana de Ciencias Médicas*», vols. 7 a 10 (1905 a 1908); aquests mateixos extractes foren reproduïts per Josep RIBELLES COMÍN, *Bibliografía de la lengua valenciana, op. cit.*, vol. 1 (Madrid, 1915), ps. 379-389. El text del ms. de París (Bibl. Nationale, ms. Esp. 210, del s. XV) fou editat per Lluís FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, ed., *Una versió catalana del Libre de les herbes de Macer*, «*Estudis Romànics*», V (1955-1956), ps. 1-54, afirmant erròniament que es tracta d'una versió més curta que la de València. El ms. de Sevilla (Bibl. Colombina, ms. 7-4-27, datable vers 1435) sembla que segueix la versió del de París. El *Macer* en català, que apareix en els inventaris des de mitjan s. XIV, fou citat indirectament pel portuguès Manuel Álvares, doctor en medicina per la universitat de Lleida (1569) i després professor a Tolosa, autor d'un *Sommaire des remèdes tant pré-servatifs que curatifs de la peste* (Tolosa, 1628), on, en parlar de les propietats de l'artemisa, cità com a font «un vieux manuscrit en langage Catalanois».

theorica, entre els quals cal citar el que fou el text bàsic de l'ensenyament de la medicina a la universitat, la *Isagoge* de Hunain (o Johannitius en la tradició llatina);¹² el que fou el més cèlebre dels tractats provinents del món àrab en els àmbits universitaris europeus fins més enllà de l'Edat Mitjana, el *Cànon* d'Avicenna;¹³ els *Aforismes* d'Hipòcrates¹⁴ o el *De ingenio sanitatis* (conegut també com *De methodo medendi*) de Galè,¹⁵ també presents en l'ensenyament universitari; i,

12. La traducció catalana és conservada en dos manuscrits, l'un a Roma (Bibl. Vaticana, ms. Lat. 4797, datable vers 1466) i l'altre a París (Bibl. Nationale, ms. Esp. 508, d'abans de 1473). No obstant això, avui podem datar la traducció d'aquest important text cap a la segona meitat del s. XIV per tal com figura en l'inventari del cirurgià valencià Francesc Moliner, àlies Metge, de març de 1388: «Item un libre de medecina en paper scrit a dos colondells, que comença en vermell: “Medecina és departida en dues parts, ço és, en teòrica e en pràtica”, e segueix-se: “Lo metge, com entre tots los corsos lo cors humà, axí per pròpria enpressió, etc.”, ab cubertes grog<u>es de aluda» (Arxiu del Regne de València, Protocols Notarials, n° 2644, gentilesa de Carmel Ferragud). Tinc en preparació sengles treballs sobre les versions catalanes de la *Isagoge* i sobre les *Articellæ* en català, i l'edició del text.

13. Del *Canon* en català se'n conserva només un ms. que inclou, totalment o parcialment, la primera *fen* (febres), la segona (pronòstics i judicis de la crisi), la tercera (apostemes i pústules), i la quarta (solució de continuïtat), aquesta només fins al cap. 7, del quart llibre (París, Bibl. Nationale, ms. Esp. 563, datable en la segona meitat del s. XIV). No obstant això, sabem que Pere III demanà, l'any 1386, a Hug de Santa Pau que li prestés «lo vostre Avicenna, que, segons se diu, és escrit en vulgar», per a poder-lo trametre al comte de Foix, el qual «lo desija fort, per fer-lo transladar» (vegeu Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eval*, vol. 1 (Barcelona, 1908), p. 335, § 373, i *ibidem*, vol. 2 (1921), p. xxiv). L'exemplar suposadament en català que hom ha citat sovint a l'inventari de la biblioteca del conestable Pere de Portugal (ca. 1429-1466), rei dels catalans durant la guerra civil, molt probablement és en llatí (Andreu BALAGUER I MERINO, *Don Pedro, el condestable de Portugal considerado como escritor, erudito y anticuario* (Girona, 1881), p. 20).

14. D'aquest escrit, que també formà part de l'*Articella*, en circularen almenys dues versions catalanes, per bé que conservades incompletes: una primera, del s. XIV, feta a partir de la versió àrab de Hunain (Toledo, Bibl. de la Catedral, ms. 96-31) i una altra, aparentment més tardana, que pren com a base la versió llatina de Constantí l'Africà del comentari de Galè als *Aforismes* hipocràtics (Bordeus, Bibl. Municipale, ms. 804). Antònia CARRÉ té en preparació l'edició dels *Aforismes* d'Hipòcrates en català.

15. No se n'ha conservat cap ms. Vegeu l'inventari de Miquel Cerver (o Cervera), cirurgià de Vic, fet l'any 1475: «... Item .I. libre scrit en paper ab posts cubertes de cuyro negre ab quatre gaffets, e comensa lo libre: “De enginy de sanitat de Galièn”, e fina lo dit libre VI: “e axí serà millor”» (Vic, Arxiu Episcopal, Cúria Fumada, notari Bernat des Prat, manual de 1475), extractat per Eduard JUNYENT I SUBIRÀ, *Repertorio de noticias sobre manuscritos catalanes entresacadas de algunos inventarios de la «Curia Fumada» de Vich, «Analecta Sacra Tarraconensia», XVI (1943), ps. 57-86, § 229.*

afectant els sistemes fonamentals per a l'establiment del diagnòstic, els tractats sobre els polsos i les orines de Teòfil, Filaret¹⁶ i Isaac Israelí.¹⁷

Quant a la llengua base en les traduccions, cal dir que, contra el que s'ha suggerit sovint, sembla que moltes de les traduccions conegudes foren fetes a partir del llatí, fins i tot les d'algunes obres d'autors àrabs, com ara el *Liber Almansoris* de Razés.¹⁸ Cal, encara, dur a terme una acurada tasca de recerca, que bandegi les suposicions i es fonamenti en l'estudi directe dels mateixos manuscrits conservats; un estudi que empri les tècniques de la paleografia, la diplomàtica i la codicologia, però que, tanmateix, no pot deixar d'aliar-se amb el recurs a les altres fonts medievals conservades que, encara avui, dormen en els arxius històrics dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó.

Tot amb tot, cal remarcar dos trets característics de la vulgarització de la medicina i la filosofia natural en català que li confereixen una especial complexitat. Per una banda, i com en el cas d'altres llengües peninsulars, l'existència d'un nombre important de textos traduïts directament de l'àrab o de l'hebreu. Per l'altra, la presència de traduccions d'alguns escrits ben significatius de l'àmbit de la medicina universitària que, aparentment, no circularen en d'altres vulgars europeus.

16. Aquests dos petits tractats semiològics basats en les obres corresponents de Galè solien formar part també de l'*Articella*. Els manuscrits en català, inèdits, són a Toledo (Bibl. de la Catedral, ms. 97-23, de finals del s. XIV o principis del XV), a París (Bibl. Nationale, ms. Esp. 508, d'abans de 1473) i a Roma (Bibl. Vaticana, ms. Lat. 4797, devers 1466).

17. Manuscrit únic, conservat a Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 864 (datat l'any 1392), contenint només extractes. També en contenia una versió resumida el ms. d'Ernest MOLINÉ I BRASÉS, datat l'any 1466, avui il·localitzat, i que ell mateix publicà com a *Receptari de Micer Johan*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», VII (1913-1914), ps. 321-336 i 407-440, ítems 1-26, ps. 322-330 [tiratge a part: *Receptari de Micer Johan. 1466 (Conexement y disputa de les orines. Receptari general)*. Manuscrit inèdit (Barcelona, 1914)]. Els textos suposadament catalans que hom n'ha citat sovint a l'inventari de Lleó Mosconi (1375) són en hebreu.

19. De la traducció catalana del *Kitāb al-Mansūrī* o *Liber Almansoris* de Razés, fora de receptes soltes, només se'n conserva el primer llibre, dedicat a l'anatomia, i el capítol 54 (*De l'esquinància*) del novè llibre (París, BN, ms. Esp. 212, de la segona meitat del s. XIV) que, com indica en l'encapçalament, és feta a partir de la versió llatina de Gerard de Cremona. El text contingut en el ms. 80 de l'Arxiu Capitular de Girona citat per Cardoner és en llatí (vegeu Antoni CARDONER I PLANAS, *Història de la medicina*, p. 41). A hores d'ara no sabem si els «Almençor» que apareixen en molts inventaris amaguen o no un text català, i si contenen fragments o bé el text complet d'aquesta obra.

La identitat del traductor i, sobretot, les circumstàncies que van envoltar la traducció d'una obra, poden aportar importants claus per a l'anàlisi. Aquestes informacions, però, no sempre són al nostre abast. Algunes traduccions, com les de la *Chirurgia* de Teodorico Borgognoni o la del *Regimen sanitatis ad regem Aragonum* d'Arnau de Vilanova, contenen interessantíssims pròlegs del traductor,¹⁹ dels quals parlarem més endavant. En altres ocasions, són els íncipit o èxplícit dels textos i, eventualment, alguns documents complementaris els que ens proporcionen dades ben valuoses. Possiblement, a banda dels pròlegs esmentats, un dels casos més interessants sigui la traducció feta a partir de l'àrab de la part del *Tasrif* d'Albucasis relativa a les dietes dels malalts, efectuada pel metge universitari valencià Berenguer Eimeric cap a l'any 1300.

Les dades contingudes en els manuscrits de la traducció llatina d'aquest escrit d'Albucasis ens informen sobre la seva tasca de traducció.²⁰ La traducció al llatí d'aquesta obra del prestigiós metge andalusí fou suscitada des dels medis universitaris de Montpeller, mentre Eimeric hi estudiava. Fou el seu mestre Bernat de Gordó, dels escrits del qual també circularen traduccions al català, el qui li demanà que n'emprengués la traducció, tot aprofitant el seu coneixement de l'àrab. Hom ha remarcat al respecte²¹ «l'interessant paper jugat pels

19. Lluís CIFUENTES, *Vernacularization as intellectual and social bridge. The Catalan translations of «Chirurgia» by Theodorico Borgognoni and of «Regimen sanitatis ad regem Aragonum» by Arnau de Vilanova*, «Early Science and Medicine», en preparació.

20. Manuscrits llatins a Viena (Österreichische Nationalbibliothek, ms. 5434, del s. XV), París (Bibl. Nationale, ms. Nouv. Acq. Lat. 343), i Torí (Bibl. Nazionale, ms. H-iv-29, del s. XIV). El ms. de Viena comença: «Incipit .XXVI. [sic] ditis [sic] Albuca-sim Ahazam de cibariis infirmorum translata de arabico in vulgare cathalano, et a vulgari in latinum, a Barengario Eymerici, de Valentia, ad instanciam magistri Bernardi de Gordonio...». Els manuscrits de París i de Torí tenen el següent èxplícit: «... Hic finiuntur .XXVIII. capitula hujus libri Albuca-sim Azarai in cibariis egritudi-num, translatus de arabico in vulgari catalanorum, et de vulgari in latinum...». Vegeu George SARTON, *Introduction to the history of science*, vol. 3 (Baltimore, 1947) [reimpr.: Nova York, 1975], p. 863, i Ernest WICKERSHEIMER, *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Age*, vol. 1 (París, 1936) [reimpr.: Ginebra/París, 1979], p. 69.

21. Luis GARCÍA BALLESTER, *La medicina a la València medieval*, op. cit., ps. 92-93 i 96.

estudiants i professors dels territoris de frontera del Sud [en aquest cas, València], en contacte amb la cultura àrab viva, i en possessió d'un coneixement de l'àrab que els permetia accedir a unes fonts mèdiques de gran valor», i com les comunitats universitàries capdavanteres (en aquest cas, Montpeller) se'n serviren «per posar en circulació obres que no formaven part habitual del corpus mèdic de l'arabisme».

Per altra banda, podem observar com la tècnica seguida per a la traducció s'avingué amb el sistema tradicionalment utilitzat en els territoris hispànics de frontera, fent servir la llengua romànica com a instrument intermediari;²² en aquest cas, el català fou el pont entre l'àrab i el llatí —la llengua acadèmica—, igual com ho havia estat el vulgar castellà a Toledo. Tot amb tot, el coneixement personal que Eimeric tenia de l'àrab li possibilità de prescindir d'un traductor intermediari, habitualment un jueu amb domini de l'àrab, que el traslladava al vulgar. No sabem si circularen còpies de la seva traducció catalana, que, malauradament, sembla que no s'ha conservat.²³

Hi ha encara d'altres casos de traduccions al català fetes a partir de l'àrab. L'instigador, però, no fou cap comunitat universitària, sinó la cort reial. Entre aquestes, cal comptar en primer lloc la que Jaume II encomanà als seus metges jueus Vidal Benvenist Saporta i Benvenist Avenbenvenist d'un text mèdic en àrab no identificat en els anys finals del s. XIII.²⁴ O la que el mateix monarca encarregà al seu alfaquí, metge i intèrpret d'àrab, Jafudà Bonsenyor, d'una part del *Tasrīf* d'Albucasis, molt probablement la referent a la cirurgia

22. Sobre aquest procediment, vegeu Marie-Thérèse d'ALVERNY, *Les traductions à deux interprètes: d'arabe en langue vernaculaire et de langue vernaculaire en latin*, dins Geneviève CONTAMINE, ed., *Traduction et traducteurs au Moyen Âge* (París, 1989), ps. 193-206.

23. Luis GARCÍA BALLESTER, *La medicina a la València medieval*, op. cit., *ibidem*.

24. Jaume II ordenà al batlle de Barcelona que lliurés 2 sous barcelonesos diaris, més vestit i paper, a ambdós jueus, ja que per ells «scribi et translari faciamus quosdam libros medicinales de arabico in romana lingua nobis valde necessarios» (ACA, C, reg. 263, f. 72v, 02-03-1296, publicat per Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents*, op. cit., vol. 2 (Barcelona, 1921), p. 9, § XI). Deu anys més tard el rei manava que els fossin pagats 1126 sous barcelonesos que els eren deguts encara pels quinze mesos que invertiren en la traducció (ACA, C, reg. 270, f. 195v, 06-10-1306, citat a *ibidem*). La hipotètica identificació d'aquest text amb el *Cànon* d'Avicenna, l'únic ms. en català conservat del qual en conté un ampli fragment traduït de l'àrab (vegeu la nota 14), és tan temptadora com difícil de provar.

(1313).²⁵ A través del seu intèrpret d'àrab, Jaume II es mantenia al corrent de la literatura mèdica àrab existent en els seus regnes, i va procurar que l'Estudi General o universitat de Lleida, que havia fundat recentment, se'n beneficiés de forma adequada.²⁶ En aquest mateix entorn cortesà en el qual Jaume II se servia dels seus intèrprets d'àrab per a la traducció d'obres mèdiques, Arnau de Vilanova va traduir de l'àrab al llatí alguns escrits mèdics, entre els quals el tractat sobre medicaments simples del metge andalusí Abū-l-Şalt de Dénia (vers 1279-1286), tractat del qual circulà també una traducció catalana anònima; el *De viribus cordis* d'Avicenna, que gaudí d'una gran difusió; i l'escrit de Galè *De rigore et tremore et ictigatione et spasmo*.²⁷

Entre els successors de Jaume II interessats com ell per la medicina i la cultura en general, cal destacar Pere III, dit el Cerimoniós.

25. Segons manament de Jaume II al seu tresorer, Pere Marc, perquè li pagués 1000 sous barcelonesos que li eren deguts «pro translato et redigendo de arabico in romancio quodam libro scripto in arabico medicine vocato Halçahahuy» (ACA, C, reg. 299, f. 52v, 08-11-1313, publicat per Antoni RUBIÓ i LLUCH, *Documents*, op. cit., vol. 2, p. 22, § XXIX). Per a la identificació de l'autor citat amb Albuçasis, vegeu Antoni CARDONER i PLANAS, *Nuevos datos acerca de Jafudà Bonsenyor*, «Sefarad», IV (1944), ps. 287-293. Podem afegir que la traducció occitana de la *Cirurgia* d'Albuçasis, feta a partir de l'àrab, conté abundants catalanisms; vegeu Jean GRIMAUD, Robert LAFONT i Claude FABRE, eds., *La chirurgie d'Albuçasis (ou Albuçasim). Texte occitan du XIVe siècle* (Montpellier, 1985).

26. Luis GARCÍA BALLESTER, *La medicina a la València medieval*, op. cit., ps. 47-48. Sobre la facultat de medicina de Lleida, vegeu Michael R. McVAUGH i Luis GARCÍA BALLESTER, *The medical faculty at early fourteenth-century Lérida*, «History of Universities», VIII (1989), ps. 1-25.

27. Juan A. PANIAGUA ARELLANO, *Las traducciones de textos médicos hechas del árabe al latín por el maestro Arnau de Vilanova*, dins *Actas del XXVII Congreso Internacional de Historia de la Medicina (Barcelona, 1980)*, vol. 1 (Barcelona, 1981), ps. 321-326 [reimpr. a IDEM, *Studia Arnaldiana. Trabajos entorno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311* (Barcelona, 1994), VIII, ps. 327-34]; i Luis GARCÍA BALLESTER, *La medicina a la València medieval*, op. cit., ps. 28, 31, 48 i 89. Vegeu també l'edició de Michael R. McVAUGH, ed., *Translatio libri Galieni de rigore et tremore et ictigatione et spasmo*, dins Luis GARCÍA BALLESTER, Juan A. PANIAGUA i Michael R. McVAUGH, eds., *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, vol. 16 (Barcelona, 1981) (l'edició de les traduccions llatines dels escrits d'Abū-l-Şalt i d'Avicenna constituïran els vols. 17 i 18, respectivament, de la col·lecció). Pel que fa al text d'Abū-l-Şalt, hom desconeix ara per ara quina és la relació exacta entre la traducció llatina d'Arnau, la catalana anònima, feta a partir de la llatina (París, Bibl. Nationale, ms. Esp. 508, d'abans de 1473), i l'hebrea del jueu provençal Jafudà Natan ben Salomó, de mitjan s. XIV. Vegeu una posada al dia dels estudis arnaldians a «Arxiu de Textos Catalans Antics», XIII (1994) i XIV (1995).

Segons afirmació del seu metge (des de 1378), i més tard canceller de l'Estudi de Montpeller, Joan Jacme (†1384), en el pròleg a la seva traducció al català del *Liber de oculis* d'Alcoati, fou el mateix monarca el qui prengué la iniciativa de comprar el manuscrit àrab d'aquesta obra, que li encomanà «d'esplanar d'aràbich en romans». ²⁸ Probablement, hem de situar en aquest mateix context la traducció de l'àrab del *Libre de les medicines particulars* d'Ibn Wāfid. ²⁹ Pere III patrocina o impulsà moltes altres traduccions i també la redacció d'obres originals, mèdiques i no mèdiques, fins al punt que s'ha afirmat que sota el seu regnat la cultura científica catalana assolí el seu més gran desenvolupament. ³⁰ De fet, i malgrat algunes importants excepcions anteriors, fou a partir del seu regnat que cal datar, si no l'arrencada, sí almenys l'inici del període de més gran producció cultural i científica en català, tant pel que fa a les traduccions com a l'elaboració d'obres originals.

28. Publicat per Lluís DEZTANY [pseudònim de Lluís FARAUDO DE SAINT-GERMAIN] i Josep M. SIMON DE GUILLEUMA, eds., *ALCOATI. Libre de la Figura del Uyl. Text català traduït de l'àrab per mestre Joan Jacme i conservat en un manuscrit del XIVn segle a la Biblioteca Capitular de la Seu de Saragossa* (Barcelona, 1933), ps. 41-220. El text del manuscrit, actualment il·localitzat, comença: «In nomine domini nostri Jhesu Christi et beate semperque virginis Marie. Yo, maestre Johan Jacme, metge del senyor Rey d'Aragó, lo qual el comprà ab sos diners per amor de Déu, comens d'esplanar d'aràbich en romans .I. libre per nom Alcoati, e fo comensat en Tolèdol e acabat en Çibília. Aquest libre parla de la figura de l'uyl...». De l'original àrab d'aquest tractat només se n'ha conservat el llibre Vè, publicat per Concepció VÁZQUEZ DE BENITO, ed., *La «quinta maqâla» del tratado de oftalmología de Alcoati* (Salamanca, 1973).

29. El còdex que la contenia, de l'últim terç del s. XIV, forma part (com el citat en la nota anterior) del grup de manuscrits que foren venuts per la Biblioteca Capitular de Saragossa després de la guerra de 1936-1939, i des d'aleshores se'n desconeix la localització. El text fou publicat per Lluís FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, ed., *El «Libre de les medicines particulars». Versión catalana trescentista del texto árabe del tratado de los medicamentos simples de Ibn Wáfid, autor médico toledano del siglo XI* (Barcelona, 1943). D'aquest text no se'n conserva cap versió llatina completa; la més coneguda fou l'elaborada per Gerard de Cremona, que és un resum de l'original àrab.

30. Vegeu, en particular, les síntesis generals de Josep M. MILLÀS I VALLICROSA, ed., *Las Tablas Astronómicas del rey don Pedro el Ceremonioso* (Madrid-Barcelona, 1962) (introducció); David ROMANO, *Pere el Cerimoniós i la cultura científica*, «L'Avenç», núm. 41 (1981), ps. 26-30; i Luis GARCÍA BALLESTER, *La medicina en el reinado de Pedro el Ceremonioso*, dins *Pere el Cerimoniós i la seva època*, annex 24 de l'«Anuario de Estudios Medievales» (1989), ps. 133-150.

El vulgar català jugà, doncs, al costat d'altres vulgars com el castellà, i enfront del llatí acadèmic, un complex i precoç paper en la transmissió de la medicina àrab a l'Europa llatina medieval.³¹ Un paper que resta encara per estudiar a fons. Entre els textos catalans medievals hi trobem un perfecte exemple d'aquesta manca d'estudis: el cèlebre *Speculum al foderi*.³² Malgrat les repetides edicions, tesis, traduccions i fins i tot transliteracions al català actual, bo i havent-se'n remarcat vivament l'originalitat,³³ continuem sense una edició crítica definitivament allunyada de la morbositat i dels complexos que ens en faci conèixer l'autèntica filiació. Es tracta d'una compilació d'higiene sexual i d'andrologia en català que segueix l'esquema d'alguns textos mèdics llatins, per bé que es fonamenta en materials procedents de la tradició mèdica i eròtica àrab. Tal i com s'expressa en el seu pròleg, és un text d'una gran importància per a documentar l'interès per part d'un

31. Sobre aquest procés, en general, vegeu Danielle JACQUART i Françoise MICHEAU, *La médecine arabe et l'Occident médiéval* (París, 1990).

32. Manuscrits a Madrid, l'un complet (Bibl. Nacional, ms. 3356, final s. XIV) i l'altre contenint-ne només un fragment (*ibidem*, ms. 10162, dvers 1407). N'existeix una reproducció facsímil i una transcripció en caràcters gòtics realitzada per Ramon MIQUEL I PLANAS que circulà en forma de fullet, juntament amb les d'altres textos, com a *Aplech de receptoris: Tròtula de Mestre Johan. Speculum. Flos del Tresor de Bentat. Thesaurus pauperum. En lletra gòtica* (Barcelona, 1917). Aquesta transcripció fou reproduïda, sense cap advertència al respecte, i afegint-hi una traducció castellana, per Teresa VICENS, ed., *Speculum al foder / Speculum al joder* (*Cod. Bibl. Nac. de Madrid, n° 3356, fols. 35-54*) (Barcelona/Ciutat de Mallorca, 1978; edició no crítica). En aquesta edició es basen, afegint una traducció a l'anglès, les de Michael SOLOMON, ed., *The text and concordances of Biblioteca Nacional manuscript 3356 «Speculum al foderi»* (Madison, 1986) (microfitxes); IDEM, ed., *The mirror of coitus. A translation and edition of the fifteenth-century «Speculum al foderi»* (Madison, 1990), molt insatisfactòria —vegeu-ne la ressenya de Joseph J. GWARA al «Journal of Hispanic Philology», XIV (1990), ps. 181-185. Ha estat objecte d'una tesi de literatura (Carles HEUSCH, París, 1991) i d'una altra de medicina (Pere VALLRIBERA (Barcelona, 1993)), i de traduccions al castellà, al francès i fins i tot al català actuals.

33. Danielle JACQUART i Claude THOMASSET, *Sexualité et savoir médical au Moyen Age* (París, 1985), ps. 187-192, el reconeixen com a compilació original feta a partir de fonts mèdiques i eròtiques llatines i àrabs, possible únic supervivent d'un gènere del qual no han quedat rastres en cap altre vulgar europeu fins a la Itàlia del Renaixement. Per la seva banda, Lola BADIA, *Textos catalans tardomedievals, op. cit.*, ps. 25-27, el col·loca entre els discursos mèdic i religiós (Eiximenis) al voltant de l'acte amorós, contraposant-lo a aquest últim en tant que sòlidament fonamentat en la tradició mèdica, i el situa en la història de la llengua i de la cultura catalanes medievals.

públic aliè a la medicina per aquesta tradició mèdica i per aquests materials profans.³⁴

Per altra banda, cal tenir en compte que no foren només els textos i els coneixements que hi són continguts el que fou transmès del món àrab a l'Europa llatina medieval. En efecte, juntament amb les traduccions l'Europa llatina assimilà una nova perspectiva científica, centrada en els interessos pràctics, adreçada a la cura immediata de malalties o al manteniment de la salut, que s'havia desenvolupat en el món islàmic dels segles XII, XIII i XIV. Gran part de les obres traduïdes, tant al llatí com al català, tenien aquest caire, i aquesta perspectiva científica va influenciar, fins i tot, els àmbits universitaris.³⁵

El català no fou pont únicament entre l'àrab i el llatí. Coneixem casos de traduccions a altres vulgars i també a l'hebreu fetes a partir del català. D'entre els altres vulgars, destaca, tant pel que fa a textos mèdics com no mèdics, el castellà. De fet, moltes de les traduccions castellanques d'un bon nombre de textos foren fetes a partir de les versions catalanes aleshores circulant. Potser pel seu potencial polèmic és un tema ben poc estudiat, però, certament, el nombre i la significació dels textos que han de figurar en aquesta llista no ens parlen més que de fluxos de coneixement, d'intercanvi cultural i de comunicació social i tècnica.³⁶ Les traduccions catalanes d'alguns textos, com el *Regimen sanitatis* d'Arnau de Vilanova (en les seves diferents versions), foren traslladades a

34. Enrique MONTERO CARTELE, *Sobre el origen árabe del «Speculum al foderi» catalán y su relación con el «Liber minor de coitu» salernitano*, «Anuari de Filologia», XIV-D-2 (1991), ps. 71-80; vegeu també la nota anterior. L'autor, de fet, declara en el pròleg que ha elaborat una compilació i selecció de material dispers perquè així pugui ser de més gran utilitat a tots els qui estiguin interessats en el tema i també als qui practiquen la medicina: «Dix Alfabumet que con sie cosa que los libres <que> parlen en molt foder són molts atrobats, may yo viu d'ells negun compliment en aytal fet, ans los trobe desviats e escampats, en manera que ere major lo dan que havian que lo profit, e yo quir parlar, per açò, en aquesta rahó e complit e bé declarat, per so que entenent tot hom qui'l vulle guardar; e que's pusque<n> aprofitar d'ell també los físichs e los cirurgians e moltes d'altres gents...» (Madrid, Bibl. Nacional, ms. 3356, f. 35^a).

35. Vegeu A. I. SABRA, *The appropriation and subsequent naturalization of Greek science in medieval Islam. A preliminary statement*, «History of Science», núm. 25 (1987), ps. 223-243; i Luis GARCÍA BALLESTER, *La medicina a la València medieval*, op. cit., p. 31.

36. Vegeu-ne un llistat, declaradament obert, a Jaume RIERA I SANS, *Catàleg d'obres en català traduïdes en castellà durant els segles XIV i XV*, dins *Actes del Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, vol. 8 (València, 1989), ps. 699-709.

l'hebreu, un fet que cal inscriure en la curiositat despertada entre els metges racionalistes jueus per la medicina universitària *cristiana*.³⁷

El que s'ha dit abans quant a l'evolució tipològica de les traduccions és aplicable també a les obres originals, ben minses d'altra banda. El primer text mèdic escrit originalment en català fou el *Regiment de preservació de pestilència* de Jaume d'Agramont.³⁸ La importància d'aquest tractat de pesta, més enllà del seu interès lingüístic,³⁹ rau en el seu caràcter primerenc en el marc de la literatura mèdica europea al voltant de la pesta, i en el context que l'originà. En efecte, la seva datació, en l'any mateix de la primera gran pesta (24 d'abril de 1348), en fa un dels primers tractats mèdics d'aquest gènere, si no ben bé el primer. Per altra banda, tal com explica en el pròleg, Agramont no va escriure la seva obra per a instruir els membres de la comunitat universitària sinó per mostrar al conjunt de la població de Lleida com preservar-se d'aquesta calamitat que aleshores amenaçava la ciutat.⁴⁰ I

37. Vegeu Luis GARCÍA BALLESTER, Michael R. MCVAUGH, Pedro GIL SOTRES i Juan A. PANIAGUA (eds.), *Arnaldus de Villanova. Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, a Luis GARCÍA BALLESTER, Juan A. PANIAGUA i Michael R. MCVAUGH, eds., *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, vol. 10, part 1 (Barcelona, 1996), ps. 412-416; i del primer signant, Lola FERRÉ i Eduard FELIU, *Jewish appreciation of fourteenth-century scholastic medicine*, a Michael R. MCVAUGH i Nancy G. SIRAISS, eds., *Renaissance medical learning: Evolution of a tradition*, «Osiris», 2ª sèrie, VI (1990), ps. 85-117.

38. Es conserva, en ms. únic (que és una còpia datada l'any 1388), a l'Arxiu Parroquial de Verdú (Urgell). L'edició més recent és la de Joan VENY I CLAR, ed., «Regiment de preservació de pestilència» de Jacme d'Agramont (s. XIV) (Tarragona, 1971).

39. Vegeu Joan VENY I CLAR, *Interés lingüístico del «Regiment de preservació de pestilència» de Jacme d'Agramont* (s. XIV), dins *Actas del XI Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románicas* (Madrid, 1965) (Madrid, 1968), ps. 1.017-1.028; i també, en particular, l'estudi lingüístic de la seva edició del tractat, que ha estat reimprès a *Dialectologia filològica* (Barcelona, 1993), ps. 121-203.

40. «Epístola de mestre Jacme d'Agramont als honrats e discrets seynnors pahers e Conseyll de la ciutat de Leyda [...] E no's maraveyll degú car en aquest tractat solament he posat lo regiment de preservació; e de la curació de les malauties que en aytal temps s'esdevenen, no he volguda fer menció [...] car lo tractat aquest és feyt principalment a profit del poble e no a instrucció dels metges, com jo sia dels menors del món e sia axí com a verme en comparació de molts altres. E de regiment de preservació pot tot hom usar ab aquest present tractat sens de metge, sens tot periyll. Mas lo regiment de curació és apropiat al metge en lo qual cascú sens de la art de medicina porie leugerament errar [...] E com lo damont dit tractat, segons que ja he dit, sie feyt a utilitat comuna e pública, plàcie-us, seynnors, de donar-ne treslat a tot hom qui'n vuylle còpia...» (JAUME D'AGRAMONT, *Regiment de preservació a epidímia o pestilència e mortaldats*, f. 1^{ab}). Vegeu Joan VENY I CLAR, ed., «Regiment de preservació de pestilència», *op. cit.*, ps. 23-24 i 33-34.

malgrat que ell era un metge universitari,⁴¹ per tal de fer-se entendre pels seus destinataris, Agramont emprà no la llengua acadèmica, sinó la vulgar. Tot i així, el tractat d'Agramont no és un simple recull d'indicacions preservatives i curatives, sinó que inclou tota una elaborada explicació de la nova malaltia basada en els pressupòsits de la filosofia natural.⁴² Fent esment de les epidèmies que hom sabia que s'acostaven per Occitània, adreçà l'obra al consell municipal (la burgesia) de Lleida, i aquest en compensà econòmicament la seva vídua, segurament perquè ell ja havia mort, i arran de la mateixa pesta.⁴³

Aquest gènere literari mèdic, amb una marcada dimensió pràctica, orientat fonamentalment a la prevenció, tingué una destacada i llarga presència en català.⁴⁴ Quan els llibres es comencin a imprimir, serà un tractat de pesta el que marcarà l'inici de la presència del català en la medicina de la primera impremta i de la impressió de textos mèdics a la Península Ibèrica: la traducció de Joan Vilar, doctor en lleis, del *De epidemia et peste* de Valasc de Taranta impresa per primer cop a Barcelona l'any 1475.⁴⁵ Però fou el *Regiment preservatiu e curatiu de la*

41. Vegeu Michael R. McVAUGH i Luis GARCÍA BALLESTER, *The medical faculty*, op. cit., p. 4.

42. Vegeu Jon ARRIZABALAGA, *Facing the Black Death: Perceptions and reactions of university medical practitioners*, dins Luis GARCÍA BALLESTER, Roger K. FRENCH, Jon ARRIZABALAGA i Andrew CUNNINGHAM, eds., *Practical medicine from Salerno to Black Death* (Cambridge, 1994), ps. 237-288.

43. No sabem si la forma d'epístola que adopta, com a present als paers de Lleida, és o no un recurs literari i, per tant, si la iniciativa sorgí o no d'aquests últims. El cas és que, a instàncies de «madona de mestre Jacme d'Agramont», els paers acordaren que «En Puyg estim lo libre que él féu e en compensació d'aquell que li sie dat ço que él dirà ni conseyllarà» (Arxiu Municipal de Lleida, *Llibre de Consells*, any 1349, 13-11-1349, citat pels editors del text).

44. Vegeu Antoni CARRERAS i PANCHÓN, *La peste y los médicos en la España del Renacimiento* (Salamanca, 1976); i, particularment, Francesc RIBAS i PONTÍ, *L'ús del català en els tractats de pesta*, «Gimbernat», núm. 9 (1988), ps. 293-312.

45. Marià AGUILÓ i FUSTER, *Catálogo de obras en lengua catalana impresas desde 1474 hasta 1860* (Madrid, 1923) [reimpr. facs.: Barcelona-Sueca, 1977], ps. 489-490, núm. 1923. La notícia d'aquest incunable es deu a Nicolás ANTONIO, que afirmà haver-lo vist (*Bibliotheca Hispana Vetus*, vol. 2, (Madrid, 1788), p. 306, § 651), però en no trobar-se'n exemplars la seva existència ha estat posada en dubte. Tanmateix, la traducció castellana (Saragossa, Pablo Hurus, 1494, etc.), amb molts catalanismes, sembla feta a partir del català. D'altra banda, sabem que l'any 1475 fou any de pestes: els consellers de Barcelona encomanaren a Pere Miquel Carbonell la custòdia del Portal Nou de la ciutat amb motiu de la pesta que afectava aleshores València i Mallorca, i així ho féu saber, pre-

pestilència del valencià Lluís Alcanyís el primer text mèdic originalment escrit en català que arribà a les premses dels editors (València, vers 1490).⁴⁶ A Lleida s'imprimí el *Regiment de la preservació de pesta* de Climent de Soldevila l'any 1507, un text avui perdut,⁴⁷ i serà aquest gènere literari mèdic pràcticament l'únic que circularà en català més enllà del primer terç del s. XVI.⁴⁸

A banda dels tractats de pesta s'escriviren molt pocs altres textos en català. Hem de destacar entre ells els tractats sobre els polsos i les orines atribuïts al qui fou metge del rei Martí i catedràtic a Lleida Antoni Ricard, l'autor mèdic més important de la Corona d'Aragó després d'Arnau de Vilanova.⁴⁹

cisament, a Joan Vilar en una carta datada el juliol d'aquell any; cal dir que, malgrat que Taranta no és citat, la correspondència entre ambdós té un caràcter marcadament literari, amb comentaris sobre els autors clàssics i altres (vegeu Manuel DE BOFARULL I DE SARTORIO, ed., *Opúsculos inéditos del cronista catalán Pedro Miguel Carbonell, ilustrados y precedidos de su biografía documentada*, vol. 2 [=CODOIN, vol. 28] (Barcelona, 1865), ps. 248-256 i 351-358). Joan Rosenbach en féu una nova edició (o potser reimpressió) amb el títol de *Compendi utilíssim contra pestilència* (Barcelona, 1507).

46. Exemplars conservats a Barcelona (Bibl. de Catalunya), València (Bibl. Valenciana) i Bethesda (National Libr. of Medicine) —si bé aquest darrer sembla haver desaparegut. L'edició (facsimil) més recent és la d'Antoni FERRANDO FRANCÉS, *El «Regiment preservatiu e curatiu de la pestilència» de Lluís Alcanyís*, «A sol post. Estudis de Llengua i Literatura», núm. 3 [=Universitas, 5] (1995), ps. 95-114. N'hi ha en curs una edició crítica, amb un estudi sobre el gènere, a cura de Jon ARRIZABALAGA. Sobre Alcanyís i la seva obra, vegeu Jordi VENTURA I SUBIRATS, *Lluís Alcanyís, médico y escritor valenciano del siglo XV*, «Cuadernos de Historia Económica de Cataluña», núm. 9 (1973), ps. 69-105; i Jon ARRIZABALAGA, *Lluís Alcanyís y su «Regiment de la pestilència» (València, ca. 1490)*, «Dynamis», núm. 3 (1983), ps. 29-54, i la bibliografia que s'hi cita.

47. «Clementis de Soldevilla de preservatione pestis en catalán. 14734. Lérida, 1507. 4º». El text començava: «Volent tranctar de la preservació de peste...». Així és citat als registres de la biblioteca de Ferran Colom dits *Abeceдарium*, única evidència que ens en resta. Vegeu Frederick J. NORTON, *Lost Spanish books in Fernando Colón's library catalogues*, dins *Studies in Spanish Literature of the Golden Age presented to E. M. Wilson* (Londres, 1973), ps. 161-171, a la p. 170, núm. 37.

48. Manuel PEÑA DÍAZ, *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas (Barcelona, 1473-1600)* (Lleida, 1996). Sobre altres textos impresos, vegeu més endavant.

49. Amb manuscrits a Sevilla (Bibl. Colombina, ms. 7-4-27, de vers 1435), Roma (Bibl. Vaticana, ms. Lat. 4797, de vers 1466) i Cracòvia (Bibl. Jagiellonska, ms. Berol. Hisp. Qu.62, del s. XV). Sobre l'autor i la seva obra, vegeu Jeanne-Marie DUREAU-LAPEYSSONNIE, *L'oeuvre d'Antoine Ricart, médecin catalan du XVe siècle. Contribution à l'étude des tentatives médiévales pour appliquer les mathématiques à la médecine*, dins Guy BEAUJOUAN, ed., *Médecine humaine et vétérinaire à la fin du Moyen Age*

4. LLENGUA, MEDICALITZACIÓ I PROFESSIONALITZACIÓ

Però ens hem de preguntar per què fou utilitzada la llengua vulgar, en aquest cas el català, i de forma tan precoç i complexa (amb importants textos que pertanyen a la medicina universitària, i amb un bon nombre de traduccions de l'àrab i de l'hebreu), en la difusió de la medicina durant la Baixa Edat Mitjana i el primer Renaixement; i quines són les raons que poden ajudar a explicar per què la medicina i la filosofia natural ocupen un lloc tan majoritari entre els textos no literaris ni religiosos que circularen en català durant aquell període històric. Després dels recents estudis d'història social de la pràctica mèdica en els països de la Corona d'Aragó, elaborats des d'una perspectiva interdisciplinària i comparada, resta clar que una de les claus principals per a poder respondre aquestes qüestions cal cercar-la en els processos de professionalització de l'activitat mèdica i de medicalització de la societat, esdevinguts, com a tot l'Europa llatina, a partir de la transició del segle XIII al XIV.⁵⁰

Des dels anys finals del segle XIII i durant la primera meitat del segle XIV, la medicina va patir importants canvis de caire intel·lectual, social i professional. Efectivament, l'activitat mèdica tradicional —fins aleshores en mans de clergues i de pràctics sense coneixements acadèmics— va passar a convertir-se en un sistema professional

(Ginebra/París, 1966), ps. 169-364, en particular les ps. 197-199, on s'expressen dubtes en l'atribució d'aquests tractats a Ricard. Cal completar les dades biogràfiques amb la nota de Josep M. MADURELL I MARIMON, *Antoni Ricart, professor en arts i medicina (1395-1419)*, «Gimbernat», núm. 1 (1984), ps. 133-136.

50. Vegeu fonamentalment Nancy G. SIRAI, *Medieval and early renaissance medicine. An introduction to knowledge and practice* (Chicago, 1990); Luis GARCÍA BALLESTER, Roger K. FRENCH, Jon ARRIZABALAGA i Andrew CUNNINGHAM, eds., *Practical medicine, op. cit.*; Michael R. McVAUGH i Nancy G. SIRAI, eds., *Renaissance medical learning, op. cit.*; Jole AGRIMI i Chiara CRISCIANI, *Edocere medicos. Medicina scolastica nei secoli XIII-XV* (Nàpols, 1988); Danielle JACQUART i Françoise MICHEAU, *La médecine arabe, op. cit.*; i també Vern L. BULLOUGH, *The development of medicine as a profession: The contribution of the medieval university to modern medicine* (Basilea/Nova York, 1966); i Luis GARCÍA BALLESTER, *The construction of a new form of learning and practicing of medicine in medieval Latin Europe*, «Science in Context», VIII (1995), ps. 75-102; entre d'altres.

organitzat. La professionalització d'aquesta activitat, desenvolupant formes institucionalitzades d'aprenentatge (escoles i universitats), diferenciacions socioprofessionals, mètodes de control, intervencionisme del poder, associació gremial, etc., fou paral·lela a la que afectà altres grups ocupacionals (juristes, notaris) i va estar íntimament lligada a un procés que ha estat anomenat, tot fent ús d'un concepte divulgat per la sociologia mèdica moderna,⁵¹ de medicalització de la societat.

Aquest procés de medicalització l'entenc, primerament, com la difusió, penetració social i institucionalització de la medicina escolàstica (la *scientia medicinalis* produïda a les universitats), reforçada gràcies a les noves i millors traduccions dels autors clàssics i àrabs que havien estat possibilitades per l'expansió europea, manifestada per la represa del comerç de llarga distància i per les croades; i, en última instància, aquest procés també va comportar la valoració social de la nova medicina acadèmica i dels seus nous professionals.

Aquests processos, abans de difondre's per tot l'Europa llatina, s'iniciaren, en el tombant del segle XIII al XIV, en el gran arc mediterrani occidental que va de Sicília a València, una àrea privilegiada d'intercanvis de tota mena, que ben bé podríem anomenar el «creixent fèrtil» d'Occident.⁵² Una àrea on es desenvolupà l'anomenada escola mèdica salernitana i les primeres regulacions de l'ensenyament i la pràctica mèdiques a la Sicília normanda;⁵³ on s'incorporà per primer cop la tècnica, representada per la cirurgia, al programa

51. Vegeu, per exemple, Peter CONRAD, *Deviance and medicalization. From badness to sickness* (Saint Louis/Toronto/Londres, 1980); o Ian KENNEDY, *The unmasking of medicine* (Londres/Boston/Sydney, 1981).

52. Vegeu el testimoni impressionant, per la seva claredat i perquè fins i tot és més tardà, de Francesc Eiximenis, reproduït a la nota 60, on compara l'interès pels metges i la medicina en les «regions septemtrionals» i en les «regions caldes».

53. Paul Oskar KRISTELLER, *Studi sulla scuola medica salernitana* (Nàpols, 1986) (traducció italiana revisada dels seus fonamentals articles sobre el particular). Piero MORPURGO, *Filosofia della natura nella schola salernitana del secolo XII* (Bolonya, 1990), proposa una inversió del sentit del flux en els processos d'intercanvi intel·lectual entre el sud d'Itàlia i el nord de França en el s. XII; IDEM, *L'idea di natura nell'Italia normannosveva* (Bolonya, 1993); *idem*, *Federico II e la scuola di Salerno: Filosofia della natura e politica scolastica della corte sveva*, «Micrologus», núm. 2 [=Le scienze alla corte di Federico II] (1994), ps. 199-216; i Luis GARCÍA BALLESTER, *Medicina y filosofía natural en la Europa latina de los siglos XII y XIII: un debate abierto*, «Arbor», núm. 142 (1992), ps. 119-145.

acadèmic universitari, a les dinàmiques universitats del nord d'Itàlia;⁵⁴ on trobem la important facultat de medicina de la universitat de Montpeller, tan influenciada aleshores per Arnau de Vilanova i pol d'atracció dels estudiants de la Corona d'Aragó.⁵⁵ Una àrea que fou la d'expansió i interrelació econòmica, política i cultural catalanes.

A la Corona d'Aragó, aquests nous professionals i aquesta nova medicina, per contra de l'activitat mèdica tradicional, trobaren el suport dels grups dirigents de la societat que, a través dels seus governants —els reis i els municipis—, i esperonats pels mateixos professionals, organitzats en col·legis i gremis, maldaren per imposar progressivament un autèntic control social, amb títols, exàmens i llicències, sobre la pràctica mèdica. Un control social que limités l'abast dels sistemes de formació oberta, amb els característics contractes d'*afirmament* o aprenentatge, i l'exercici professional per part de les minories religioses i culturals —els jueus i els musulmans—, i que bandegés qualsevol altra forma d'activitat mèdica alternativa titllant-la d'intrusista.⁵⁶

54. Vegeu, en particular, Chiara CRISCIANI, *History, novelty and progress in scholastic medicine*, dins Michael R. MCVAUGH i Nancy G. SIRAI, eds., *Renaissance medical learning*, *op. cit.*, ps. 118-139.

55. A banda de la bibliografia general citada, vegeu els treballs continguts a *Histoire de l'École médicale de Montpellier. Actes du 110e Congrès National des Sociétés Savantes (Montpellier, 1985). Section d'Histoire des Sciences et des Techniques*, vol. 2 (París, 1985); i els de Luis GARCÍA BALLESTER, *Arnaú de Vilanova (c. 1240-1311) y la reforma de los estudios médicos en Montpellier (1309): el Hipócrates latino y la introducción del nuevo Galeno*, «Dynamis», núm. 2 (1982), ps. 97-158; i *La facultad de Medicina de Montpellier: tradición y novedad en la patología médica de la Corona de Aragón durante la transición del siglo XIII al XIV*, dins *IV Jornades d'Estudis Històrics Locals: El Regne de Mallorca i el Sud francès (novembre 1984)* (Ciutat de Mallorca, 1986), ps. 21-40. Interessant l'anàlisi comparada, hom ha apuntat la interrelació entre la funció d'una ciutat universitària com Montpeller, on s'elaborà una cirurgia moderna, el suport a l'humanisme científic per part d'un gran poder establert al país i utilitzador de la seva llengua, com els comtes de Foix, i el rol sociopolític de la presència de la Corona d'Aragó a la ciutat de Montpeller; vegeu Robert LAFONT, *Lenga d'òc e umanisme científic*, «Amiras», núm. 5 (1983), ps. 33-37.

56. Vegeu Luis GARCÍA BALLESTER, *Los orígenes de la profesión médica en Cataluña: el «collegium» de médicos de Barcelona (1342)*, dins *Estudios dedicados a Juan Peset Aleixandre* (València, 1982), vol. 1, ps. 129-149; IDEM, *La medicina a la València medieval*, *op. cit.*; ídem, Michael R. MCVAUGH i Agustín RUBIO VELA, *Medical licensing and learning in fourteenth-century Valencia* (Filadèlfia, 1989); Michael R. MCVAUGH i Luis GARCÍA BALLESTER, *The medical faculty*, *op. cit.*; i Michael R. MCVAUGH, *Medicine before the plague*, *op. cit.*

Fou a aquest model de medicina i de professional mèdic procedent de la universitat, i no a cap altre, al que els monarques de la Corona d'Aragó, convençuts de la seva eficàcia, van recórrer en una conjuntura tan políticament delicada i freqüent com era la guerra. Efectivament, els comtes-reis no s'estigueren d'incorporar-lo decididament en els seus exèrcits i armades, al servei no ja tan sols de les jerarquies socials i militars sinó també de tot el col·lectiu humà, en un procés que s'inicià a partir del final del s. XIII i que es consolidà de forma creixent durant tota la primera meitat del s. XIV.⁵⁷

Tanmateix, malgrat tot això, cal tenir en compte que aquell sistema de formació oberta continuà vigent i fou, encara durant molt de temps, el que proporcionà la major part de la gent dedicada a la tasca de curar (tant físics, com cirurgians, barbers, apotecaris i manescals) amb una formació mèdica i quirúrgica suficientment satisfactòria als ulls de la societat d'aleshores. Aquest fou, precisament, un dels trets característics de la sociologia mèdica medieval: la coexistència —no exempta d'enfrontaments— de dos tipus de gent dedicada a l'art de guarir, els uns de procedència universitària (minoritaris en el conjunt) i els altres formats a través del sistema obert, autèntic paraigua sanitari de la major part de la població.⁵⁸

Aquest nou sistema mèdic fou posat fortament a prova, tot just en ple procés de consolidació, per la Pesta Negra de 1348. Per contra del que comunament s'ha dit, sovint utilitzant de forma anacrònica el concepte d'eficàcia, aquest sistema mèdic no només sortí airós, sinó absolutament triomfant d'aquella prova. Malgrat que els metges fracassaren en enfrontar-se a la malaltia concreta, ni els monarques ni els dirigents municipals (burgesia) ni la resta de la societat, deixaren de

57. Lluís CIFUENTES, *Medicina i guerra a l'Europa baixmedieval. La sanitat i la participació dels seus professionals en les expedicions militars de la Corona d'Aragó (1309-1355)*, tesi doctoral (Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 1993) (ed. en microfites: Bellaterra, 1995); i Michael R. McVAUGH i Lluís CIFUENTES, eds., *ARNALDUS DE VILLANOVA, Regimen Almarie*, dins Luis GARCÍA BALLESTER, Michael R. McVAUGH i Juan A. PANIAGUA, eds., *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, vol. 10-2, Barcelona (en preparació).

58. A banda de la bibliografia citada, vegeu Luis GARCÍA BALLESTER i Michael R. McVAUGH, *Nota sobre el control de la actividad médica y quirúrgica de los barberos (barbers, barbitonsores) en los Furs de Valencia de 1329*, dins *Homenatge al doctor Sebastià Garcia Martínez* (València, 1989), ps. 73-88.

recolzar-lo i de dipositar en aquells metges tota la seva confiança, tenint-los com els únics que, en tot cas, posseïen els instruments necessaris per a enfrontar-s'hi, la *scientia medicinalis*.⁵⁹ Entre els metges universitaris es produí un intens debat intel·lectual al respecte de la pesta, en íntima relació amb les demandes socials.⁶⁰ Foren els dirigents municipals (la burgesia) els qui encomanaren o influïren en el sorgiment de molts dels escrits mèdics de pesta: ja hem vist que el primer de tots els que coneixem fou adreçat als dirigents municipals de Lleida per un metge de la universitat, Jaume d'Agramont, igual com fou escrit a requesta dels consellers de Barcelona el perdut regiment de Joan de Foligno i Arnau Germà, i més endavant fou també inspirat per la burgesia urbana de València el que escrigué Lluís Alcanyís.⁶¹

59. Vegeu, a tall d'exemple, la llarga nòmina de metges que Pere III s'endugué en la seva expedició a Sardenya de 1354-1355, tan sols sis anys després de la catàstrofe, recollida a Lluís CIFUENTES i Luis GARCÍA BALLESTER, *Els professionals sanitaris de la Corona d'Aragó en l'expedició militar a Sardenya de 1354-1355*, «Arxiu de Textos Catalans Antics», IX (1990), ps. 183-214. I, molt en particular, la rotunda afirmació de Francesc Eiximenis sobre la vàlua de la medicina i dels metges universitaris, exposada en forma d'exemple en el seu *Dotzè*, escrit entre 1384 i 1385 i dedicat a Alfons de Gandia: «Grafus demana: Si, donchs, los metges saben uy tan poch de metgia, per què los grans senyors e les majors ciutats, e menors, e tot lo món demana e vol e paga tan bé los famosos metges? Helion respon que per tal los devem uy axí voler, e ara més que jamés, car, jatsia ells no sàpien plenàriament ne punctual ne de fet la gran alteració de natura, emperò ells són pus abtes a mills investigar e a cercar-la per ço que han legit e ligen de lur art e de filosofia e de astrologia, qui són arts inmutables en lurs principals fonaments, que no farien si res no sabien. E com natura humana sia uy fort flaccha, ha mester que li sia ajudat per qualque via que no per ninguna. E aquesta és la raó per què moren més hòmens per malalties descuydades en les regions septemtrionals que no en les caldes, car aquí no han còpia de metges ne's curen de medicines axí com fan en les regions caldes. Són, encara, bons los metges per tant car, jatsia que ells no sàpien per lur art les misèries de natura caeguda, emperò ells la poden abans saber per les experiències que han tot jorn que no l'om qui no n'usa. No-res-menys, que saben les virtuts naturals de les herbes e medicines qui són remeys de les malalties, e moltes altres conclusions qui són inmutables. No-res-menys, encara, car jatsia que natura sia fort aflaquida, emperò en alguns és menys flaqua que en altres, e en aquells almenys la art de medicina ha major eficàcia que en altres. Per les quals coses apar que profitosa cosa és aver bons metges e notables après si. E açò sia dit del VIII fonament principal de la colligació legal qui sosté la cosa pública» (Curt WITTLIN i al., eds., *FRANCESC EIXIMENIS, Dotzè llibre del Crestià*, cap. 882, vol. 2, part 2 (Girona, 1987), ps. 481-482).

60. Jon ARRIZABALAGA, *Facing the Black Death*, op. cit.

61. Sobre Agramont i Alcanyís, vegeu les notes 39-44 i 47. L'any 1370 el clavari del Consell de Cent de la ciutat de Barcelona pagà 5 lliures 10 sous barcelonesos a

Aquests metges universitaris no dubtaren a utilitzar el català en lloc del llatí acadèmic a l'hora d'escriure els seus tractats.

Els inicis de l'ús de les llengües vulgars, entre les quals el català, en la difusió de la medicina a l'Europa llatina medieval, és un fenomen que cal vincular amb el procés d'emergència de les universitats,⁶² i amb aquests processos de professionalització i medicalització, o millor, més en concret, amb els seus ritmes regionals. La precocitat i complexitat que hem pogut constatar en el català com a llengua de comunicació científica i mèdica és un fenomen que es fa intel·ligible relacionant-lo amb un estadi particular d'aquells processos als països de la Corona d'Aragó, un estadi caracteritzat, com hem vist, per la coexistència/convergència de dos sistemes de formació dels qui es dedicaven a la tasca de curar.

Efectivament, els processos de sorgiment i, sobretot, d'afiançament de les universitats medievals, crearen la necessitat d'arribar a àmplies capes de la població per a així garantir el monopoli de l'ensenyament i, amb la titulació, de la *venia practicandi*, enfront de la major part de la gent que exercia la medicina i que era formada segons el sistema obert. Com ja he dit, la difusió del model de medicina encarnat per la universitat, tant pel que fa als coneixements cientifi-

«mestre Johan [de Foligno], metge de la senyora Reyna», i altres tantes a Arnau Germà, mestre en medicina contractat com a metge del comú des de l'any 1368, «per compilar e posar per scrit algunes rahons sobre lo fet de les infirmitats que vuy són en la dita ciutat, ne de què les dites infirmitats provenen, e en ordonar alguns remeys sobre aquelles». No sabem si aquest regiment per a combatre les malalties que en aquell moment atacaven la ciutat s'arribà a escriure o no; el pagament efectuat sembla suggerir que sí (Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Fons Municipal, Consellers, Clavaria 9, 1370, ff. 178-179). Aquest important document fou citat i comentat per Josep M. ROCA I HERAS, *La medicina catalana en temps del rey Martí* (Barcelona, 1919), ps. 17-18; Marçal OLIVAR I DAYDÍ, *Un nou manuscrit amb obres de Bernat Metge*, «Butlletí de la Biblioteca de Catalunya», VI (1920-1922), p. 370; i Jordi RUBIÓ I BALAGUER, *Documentos para la historia de la Universidad de Barcelona*, vol. 1 (*Preliminares, 1289-1451*) (Barcelona, 1971), ps. 40-41 i 52-53. Hom no indica que fos escrit en català, però a la vista dels precedents i dels posteriors, la probabilitat és molt alta.

62. L'obra de referència fonamental sobre les universitats medievals és encara la de Fielding H. RASHDALL, *The Universities of Europe in the Middle Ages*, 3 vols. (Oxford, 1895) [reed. i rev. per Frederick M. POWICKE i Alfred B. EMDEN, 3 vols. (Oxford, 1936; reimpr. 1988)]. Actualment es troba en procés de publicació l'obra colectiva *A history of the university in Europe*, ed. a cura de Walter RÜEGG, de la qual ha aparegut ja el primer volum (*Universities in the Middle Ages*), ed. a cura de Hilde RIDDER-SYMOENS (Cambridge, 1992) [reed. 1994].

cotècnics (*scientia medicinalis*) com al tipus concret de professional que l'havia d'exercir (format i titulat per la universitat), donà lloc a uns processos de control social de la pràctica mèdica que implicaren tant a la monarquia, com a la burgesia de les ciutats, interessades a controlar aquella *venia practicandi* sobre un afer, la salut, que cada vegada més era percebuda com un bé social que atenyia tota la col·lectivitat. Un control social de la pràctica mèdica en el qual participaren igualment, esperonant-lo, els mateixos professionals mèdics amb formació universitària, membres ells també d'aquella burgesia.

Per altra banda, cal tenir en compte que el llatí no fou només la llengua acadèmica, sinó també —i sobretot— la llengua dels clergues. Amb tot, l'Església no va dubtar a utilitzar la llengua vulgar per a la conversió dels pobles que havien escapat a la romanització i, en general, com que la major part de la població europea no comprenia el llatí, per a la difusió i manteniment de la seva mediació cultural i moral. El debat sobre els problemes inherents a la traducció de les Escriptures al vulgar (amb els suposats perills de males interpretacions, empobriment, etc.) fou incessant fins a l'època moderna, però les traduccions continuaren durant tot el període medieval, si bé sotmeses al control de la jerarquia eclesiàstica.⁶³ Quelcom de semblant s'esdevingué en el món de l'administració i, una mica menys, en el del dret. El renaixement jurídic del segle XII i la seva penetració en les universitats i en les grans cancelleries va jugar un paper essencial en l'establiment d'un llatí medieval clàssic, com a llengua clara, tècnica i precisa, però això no va excloure la traducció o redacció d'alguns codis en vulgar i el seu ús en determinats processos.⁶⁴

63. Vegeu Vittorio COLETTI, *Parole dal pulpito* (Casale Monferrato, 1983). Sobre les traduccions al català de les Escriptures, vegeu Guiu CAMPS, *Cinc-cents anys de la primera edició catalana de la Bíblia*, «Revista Catalana de Teologia», III (1978), ps. 3-16; Josep PERARNAU i ESPELT, *Aportació al tema de les traduccions bíbliques catalanes medievals*, *ibidem*, ps. 17-97; i la bibliografia que citen.

64. Vegeu, per al cas català, una breu aproximació al tema a Josep M. NADAL i Modest PRATS, *Història de la llengua catalana*, vol. 1 (*Dels inicis al segle XV*) (Barcelona, 1982), ps. 258-261; Giuseppe TAVANI, *Història de la llengua*, dins *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, vol. 9 (Barcelona, 1989), ps. 8-85, en particular les ps. 30-31 i 58-60; i Victor FERRO, *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta* (Vic, 1987), p. 303 i ss. Vegeu també els processos publicats per M. Dolors FARRENY i SISTAC, ed., *Processos de crims del segle XV* (Llei-

Així, la traducció i l'escriptura d'obres mèdiques originals en llengua vulgar esdevingué un instrument importantíssim, volgut o no, per a l'exercici d'aquell control social, i, per tant, per a la difusió social i la consolidació definitiva d'aquell sistema mèdic.

Per a comprovar-ho cal que analitzem quin fou el mercat de demanda real d'aquelles obres mèdiques en vulgar català.⁶⁵ Aquest mercat estigué constituït per:

1) els reis (llegiu la traducció del *Regimen sanitatis* d'Arnau de Vilanova, adreçada a la reina pel traductor, Berenguer Sarriera, el cirurgià del rei; o algunes traduccions de l'àrab, com les encomanades als jueus Vidal Benvenist Saporta, Benvenist Avenbenvenist o Jafudà Bonsenyor, o a Joan Jacme),⁶⁶

2) la noblesa (com ara la traducció de la *Chirurgia parva* de Lanfranc de Milà, adreçada al comte de Prades pel seu traductor, Guillem Salvà;⁶⁷

da, 1986); i M. Milagros CÀRCEL ORTÍ, *La lengua vulgar en la administración episcopal valenciana (siglos XIV y XV)* (Castelló de la Plana, 1994), entre d'altres.

65. Completo tot seguit les dades esbossades per Luis GARCÍA BALLESTER en els seus treballs *Tres bibliotecas médicas en la Valencia del siglo XV*, «Asclepio», núm. 18-19 (1966-1967), ps. 383-405, i *La medicina a la València medieval*, op. cit., ps. 97-98. Els principals reculls sobre llibres i lectors són els d'Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documentos, op. cit.*; Josep M. MADURELL I MARIMON i Jordi RUBIÓ I BALAGUER, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)* (Barcelona, 1955); *idem*, *Manuscrits en català anteriors a la imprenta (1321-1474). Contribució al seu estudi* (Barcelona, 1974); Jocelyn N. HILLGARTH, *Readers and books in Majorca (1229-1550)*, 2 vols. (París, 1991); i Josep HERNANDO I DELGADO, *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XIV*, 2 vols. (Barcelona, 1995). Més les tesis doctorals inèdites de M. Luz MANDINGORRA LLAVATA, *Leer en la Valencia del Trescientos. El libro y la lectura en Valencia a través de la documentación notarial (1300-1410)*, 2 vols. (Universitat de València/Estudi General, 1989); i Josep Antoni IGLÉSIAS I FONSECA, *El llibre a la Barcelona del s. XV*, 2 vols. (Universitat Autònoma de Barcelona, 1996). Per una bibliografia dels inventaris publicats, vegeu Charles B. FAULHABER, *Libros y bibliotecas en la España medieval. Una bibliografía de fuentes impresas* (Londres, 1987); a completar amb Anna M. GUDAYOL I TÖRELLÓ, *Inventaris de biblioteques privades. Una aproximació bibliogràfica (1980-1995)* (en preparació).

66. Sobre la traducció del *Regimen sanitatis* d'Arnau en parlarem tot seguit. Les altres traduccions ja han estat citades abans (vegeu les notes 25, 26 i 29).

67. L'èxplícit de la traducció diu: «Ací és acabada la "Suma de cirurgia", la qual Alemfranch de Millà componé molt útilment, ha Déu gràcies, la qual mestre Guillem Salvà, baxeller en mediçina, he a profit del molt alt senyor En Ramon Berenguer, comte de les Muntanyes de Prades, a prechs de dos cars amichs seus, tresladí de latí en romanç, felment he clar, en l'any de Nostre Senyor Déu .M.CCC.XX.IX., al mes de maig» (Madrid, Bibl. Nacional, ms. 10162, ff. 1-54, còpia de vers 1407).

el *Libre de menescalia* de Manuel Dies de Calataiud, majordom d'Alfons el Magnànim, adreçat en principi als joves cavallers;⁶⁸ o probablement també l'*Speculum al foderi*),⁶⁹

3) la burgesia (llegiu els tractats de pesta d'Agramont, Valasc de Taranta o Lluís Alcanyís, adreçats als governs municipals o suscitats en ambients urbans;⁷⁰ o molts dels receptoris i compilacions pràctiques), i

4) els professionals mèdics, entre els que cal distingir:

A) els cirurgians, barbers-cirurgians, apotecaris i manescals no formats acadèmicament, que constitueixen el principal grup de demanda i el mercat professional per a les traduccions (com ara la mateixa *Isagoge* de Hunain;⁷¹ gairebé tots els tractats de cirurgia, i en lloc molt

68. El pròleg dels manuscrits indica: «Yo, Manuel Dieç, majordom del molt alt e poderós príncep e victoriós senyor Don Alfonso, Rey d'Aragó et cetera, vull fer un llibre de cavalls per mostrar als jòvents cavallers e gentils hòmens, los quals per poca edat no'n saben, als quals mostraré gran part de la pràctica e de la conexença dels cavalls e de llurs malalties, e gran part de les cures de aquelles...». En els impresos, en canvi, es diu que aquest llibre «és molt necessari per qualsevol qui vulla usar de dita art de menescalia e axí mateix per qualsevol cavaller ho gentil home qui té cavalls per son servici, e axí mateix és necessari per qualsevol menescal ho pagès qui té rocí ho mula ho altre animal». Manuel Dies de Calataiud, senyor de la baronia d'Andilla, en el regne de València, fou un dels representants del parlament d'aquest regne en el Compromís de Casp (1412). El seu tractat, redactat amb els materials que recollí acompanyant el rei a la primera campanya de Nàpols (1420-1423), ha estat datat entre aquesta data i vers 1436. És una de les obres amb més manuscrits conservats: Barcelona (Bibl. de Catalunya i Universitària), Catània (Bibl. Universitaria), Palerm (Bibl. Comunale i de la Regione Siciliana), París (Bibl. Nationale), Roma (Bibl. Vaticana), Sevilla (Bibl. Colombina), València (Bibl. Universitària i Valenciana). Fou traduït al castellà per l'aragonès Martín Martínez de Ampíes i imprès sovint en aquesta llengua (Saragossa, Pablo Hurus, 1495, etc.); a partir d'aquesta traducció castellana fou tornat a traduir al català i imprès en dues ocasions (Barcelona, Joan Rosenbach, 1515, i *ibídem*, Dimes Bellestar-Joan Giglo, 1523, amb exemplars a Barcelona, Madrid i València). Aquestes edicions el convertiren en el tractat de menescalia més important del s. XVI peninsular. Edicions parcials, basades en pocs manuscrits, a cura de Lluís FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, ed., *El texto primitivo inédito del «Tractat de les mules» de Mossén Dieç*, «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XXII (1949), ps. 23-62; i Antonio GASPARETTI, *Un trattato di Mascalcia del secolo XV in lingua catalana*, «Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura», XII (1931), ps. 289-335.

69. Els dos manuscrits que ens el conserven són de procedència nobiliària. Vegeu les notes 33-35.

70. Vegeu les notes 39-44, 46 i 47.

71. Vegeu la nota 13.

destacat, el de Teodoric Borgognoni, traduït per un estudiant de Montpeller i corregit —controlat— per un metge universitari;⁷² antidotaris com el de Nicolau de Salern o l'atribuït a Arnau de Vilanova;⁷³ o tractats de manescalia, com el de Giordano Ruffo o el citat de Dies de Calataiud);⁷⁴ i

B) els metges i cirurgians amb formació universitària, en les biblioteques dels quals, si bé la majoria dels llibres són en llatí, com correspon a la seva formació universitària, també s'hi troben textos en català.

L'ús del vulgar en els textos mèdics fou un instrument cabdal per a incrementar la formació d'aquest principal grup de demanda, el dels pràctics no formats acadèmicament, que no dominaven la llengua llatina, amb les obres procedents del món universitari, però també fou instrument per a garantir el seu control social i el bandejament de l'intrusisme. Fou un important pont intel·lectual que permeté unir el món acadèmic (expressat en llatí) i el dels pràctics no formats acadèmicament, però que no per això volien quedar marginats d'un galeanisme que es demostrava eficaç, tant a nivell doctrinal i pràctic com socioprofessional.⁷⁴

72. Vegeu la nota 10.

73. L'apotecari Domingo Carbonell, de Vic, posseïa una traducció catalana del primer, segons hom pot comprovar a l'inventari dels seus béns dreçat l'any 1420: «Item un libre escrit en paper ab cuberta de cuyro vermell, apellat *Antidotari* o *Nicholau*, e comença en la primera fulla: “De Nicholau son estat pregat”, e feneix la dita primera fulla: “encontinent temps”» (Arxiu Episcopal de Vic, Cúria Fumada, s. ref., manual de 1420, reproduït per Eduard JUNYENT I SUBIRÀ, *Repertorio de noticias*, op. cit., § 230). El segon, el trobem a la biblioteca de l'apotecari Lluís del Vilar, també de Vic, inventariada l'any 1457: «Un libre escrit en paper ab posts cubertes de cuyro blanch ab sinch bolletes, appellat *Antidotari* de mestre Arnau de Vilanova, escrit en romans» (Arxiu Episcopal de Vic, Cúria Fumada, notari Joan Sallés, manual de 1457, reproduït a *ibidem*, § 232).

74. Del *De medicina equorum* de Giordano Ruffo (*Jordan Ros*) de Calàbria, en conservem diverses traduccions catalanes, totes aparentment del s. XIV i inèdites, amb manuscrits a Montserrat (Bibl. del Monestir, ms. 789, de vers 1389, contenint-ne dues de diferents), a París (Bibl. Nationale, ms. Esp. 212, de la segona meitat del s. XIV), i a Oxford (Bibl. de Joan Gili, del s. XV, ed. per ell mateix com *Lo cavall. Tractat de manescalia del segle XV* (Oxford, 1985), que en conté encara una altra traducció documentada en un inventari de 1390). Quant al de Dies de Calataiud, vegeu la nota 69.

75. Sobre l'interès dels cirurgians pels estudis mèdics, vegeu Michael R. MCVAUGH, *Royal surgeons and the value of medical learning: The Crown of Aragon, 1300-1350*, dins Luis GARCÍA BALLESTER, Roger K. FRENCH, Jon ARRIZABALAGA i Andrew CUNNINGHAM, eds., *Practical medicine*, op. cit., ps. 211-236.

És ben bé això el que ens diu Guillem Corretger, un cirurgià mallorquí aleshores estudiant de medicina a l'Estudi de Montpeller, en el pròleg que afegí a la seva traducció al català, elaborada entre 1302-1304, del tractat de cirurgia de Teodorico Borgognoni. Aquest tractat constitueix un dels productes més acabats de les escoles mèdiques del nord d'Itàlia de la segona meitat del s. XIII, i destaca per la insistència de l'autor que la millor pràctica de la cirurgia és aquella que es fonamenta fermament en la doctrina mèdica galènica.⁷⁶ Amb l'extraordinària difusió que assolí gràcies a aquesta primerenca traducció, tingué un paper fonamental en la formació dels cirurgians de tota la Corona d'Aragó durant el segle XIV.⁷⁷

Guillem Corretger començà així la seva traducció:

«En nom de la santa e no departida Trinitat [...] Comens jo, Guillem Correger, de Mayorcha, aprenent en la art de cirurgia, a translatar de latí en romans catalanesch aquesta obra de cirurgia [...] Per assò, jo veent que alcuna partida de los surgians que són en la senyoria del noble En Jacme, per la gràcia de Déu, rey d'Aragó, no entenen los vocables latins, cor tots los hòmens d'aquestes nostres encontrades *obren més per pràctica que per teòrica, cor aquella quax de tot meyns conexen*, e assò lus esdevén cor tots los libres de cirurgia, los meylors, són compostz en latín, e jassia que éls los agen emperò no poden trer enteniment acabat cor no aprengueren tant de gramàtica que puguen saber la exposició de los vocables latins, e per assò *caen en error ho en confusió per ignorància*, e axí no tant solament *nou a éls* la lur ignorància ans és dampnosa axí con per mort *a molts qui cobesegen ésser curatz* per ells de nafres o de plagues o d'autres malauties a les quals lo humanal cors és sotmès. Per assò jo propòs, nostre Senyor atorgant a mi gràcia, de complir expenant la obra complida per frare Thederich [...]»⁷⁸

76. Vegeu Chiara CRISCIANI, *History, novelty and progress*, op. cit., p. 133.

77. Vegeu Antonio CONTRERAS MAS, *La versión catalana de la «Cirurgia» de Teodorico de Luca por Guillem Correger de Mayorcha. Un intento de mejorar la formación teórica de los cirujanos*, «Estudis Baleàrics», núm. 4 (1984), ps. 55-74; IDEM, *La formación profesional de los cirujanos y barberos en Mallorca durante los siglos XIV-XV*, «Medicina e Historia», núm. 43 (1992), ps. 1-16; Michael R. MCVAUGH, *Royal surgeons*, op. cit.; idem, *Medicine before the plague*, op. cit., ps. 92-94; i en particular el meu treball citat a la nota 20.

78. París, Bibl. Nationale, ms. Esp. 212, f. 1. Vegeu la nota 10.

Quasi contemporàniament a la tasca de Guillem Corretger, el cirurgià de Jaume II Berenguer Sarriera va traduir al català, a instància de la reina Blanca d'Anjou (†1310), el *Regimen sanitatis* que Arnau de Vilanova havia escrit per al monarca pocs anys abans, entre 1305-1308. Sarriera, un cirurgià format en el galenisme, encapçalà la seva traducció amb un pròleg justificatiu, indicant-hi, a banda de l'interès inicial de la reina en aquesta, el seu desig que pugui fer profit a tots aquells que no entenen el llatí i que, per haver-se de servir sobretot dels llibres en vulgar, no estan familiaritzats amb l'estructura pròpia dels llibres de medicina universitària.⁷⁹

«[...] E per ço que aquest “Regiment”, qui tan planament és ordonat, pusca tenir o *fer profit a aquels qui no entenen latí*, és vengut a plaer a la molt alta senyora dona Na Blanca, per la gràcia de Déu reyna d'Araguó, que ha manat a mi, Berenguer Sarriera, surgian, que tretat aquest libre de latí en romanç; e yo, per satisfacer a son manament, sonme entramès de tresladar aquest libre [...] Emperò jo vuyl enadir en aquest libre alsunes notes per los marges en manera de rúbriques, per ço que aquels qui legiran en aquest libre pusquen pus leugerament trobar la propietat de l'ajudament ho del noyment de les coses qui açí són nomenades per regiment de sanitat, per ço cor *aquels qui s'an ajudar ab los libres qui són en romanç*, no poden aver estudiatz tantz libres que leugerament pusquen trobar la propietat del regiment dejús escrit [...]»⁸⁰

L'ús del vulgar en els textos mèdics i de filosofia natural és, doncs, un fidel reflex del prestigi i la difusió d'aquella medicina universitària entre aquesta massa de pràctics sense formació acadèmica. Però tam-

79. Manuscrits a Madrid (Bibl. Nacional, ms. 10078, de la segona meitat del s. XIV), Barcelona (Bibl. de Catalunya, ms. 1829, del s. XV) i Roma (Bibl. Vaticana, ms. Barb. Lat. 311, del s. XV), tots amb versions diferents de la traducció de Sarriera; la del de Roma és abreujada. Les versions contingudes en els mss. de Madrid i Roma foren publicades per Miquel BATLLORI, ed., *Arnau de Vilanova. Obres Catalanes*, vol. 2 (Barcelona, 1947), ps. 99-200. La del ms. de Barcelona roman inèdita. Les versions de la traducció catalana serviren de base per a tres de les quatre traduccions hebrees conegudes del text arnaldia. El text llatí ha estat publicat, amb una introducció sobre aquest gènere literari mèdic, a cura de Luis GARCÍA BALLESTER, Michael R. MCVAUGH, Pedro GIL SOTRES i Juan A. PANIAGUA, eds., *ARNALDUS DE VILLANOVA, Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, op. cit. Vegeu el meu treball citat a la nota 20.

80. Madrid, Bibl. Nacional, ms. 10078, ff. 3-4.

bé reflectí fidelment el prestigi i la difusió de la medicina universitària entre un públic no sanitari, però molt sensible i atent als problemes de la salut i la malaltia. Un públic capaç de llegir i d'escriure, cultivat, però que desconeixia el llatí o que s'estimava més fer servir el vulgar. Un públic format per reis, nobles i, sobretot, burgesos,⁸¹ que patrocinà moltes de les traduccions, i que assumí activament el galenisme acadèmic com el millor sistema per a garantir el manteniment de la salut individual i col·lectiva.

Per tot això no ens ha d'estranyar que la major part de les obres traduïdes o escrites en vulgar correspongessin sobretot al camp de la *medicina practica* (cirurgia, farmacologia i manescalia), ni que les obres de *medicina theorica* que foren traduïdes tinguessin també un caire essencialment pràctic (aportant coneixements generals o mètodes de diagnòstic), tot reservant el llatí com a vehicle exclusiu de l'escolàstica universitària.

És sabut que una gran part dels primers llibres impresos, durant l'últim quart del segle XV i principis del XIV, foren precisament les obres que circulaven manuscrites en aquell moment o poc abans i que la impremta va difondre com mai anteriorment. Tot i que el mercat per a les obres impreses en català sempre fou reduït en comparació amb el que oferien altres llengües —a banda del llatí, que continuà essent la principal llengua de comunicació científica— i que aquesta realitat adversa sempre es deixà sentir en el món de l'edició en català,⁸² la llengua catalana no només no fou exclosa, sinó que continuà mostrant una gran precocitat, també en la vulgarització de la ciència. Ja hem vist com el català fou, de fet, el primer idioma peninsular en el qual s'imprimiren textos mèdics.⁸³

81. Joan FUSTER, *L'aventura del llibre català*, dins *Commemoració dels 500 anys del primer llibre imprès en català (1474-1974). L'aventura editorial a Catalunya* (Barcelona, 1972), ps. 9-10.

82. Joan FUSTER, *L'aventura del llibre català*, *op. cit.*; Max CAHNER, *Llengua i societat en el pas del segle XV al XVI. Contribució a l'estudi de la penetració del castellà als Països Catalans*, dins *Actes del V Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Andorra, 1979)* (Barcelona, 1980), ps. 183-255; Ernest LLUCH, *Producció de llibres en català (1476-1860): la història de la «morta viva»*, «L'Avenç», núm. 189 (1995), ps. 22-27; i Manuel PEÑA DÍAZ, *Cataluña en el Renacimiento*, *op. cit.*

83. Joan RIERA, *Els incunables científics*, *op. cit.*; i IDEM, *L'humanisme i la prosa científica*, *op. cit.* Vegeu la nota 46.

Si repassem la tipologia de les obres mèdiques i afins impreses en català durant l'últim quart del segle XV i principi del XVI, podem comprovar fàcilment que la gran majoria van tenir també un caràcter eminentment pràctic: tractats de pesta (com els citats de Taranta, Alcanyís o Soldevila), escrits d'astrologia, sovint amb importants continguts mèdics (com el *Lunari* de Bernat de Granollacs, amb cinc edicions entre 1484 i 1519,⁸⁴ el *Tractat de prenosticació* anònim⁸⁵ i els *Quesits* falsament atribuïts a Albert el Gran),⁸⁶ i sobretot tractats de cirurgia (com el de Guiu de Chauliac,⁸⁷ els comentaris a aquesta obra fets per

84. Edicions de Nàpols, Mathias Moravo, 1484 o 1485 (exemplar a Barcelona, Bibl. de Catalunya), Barcelona, Joan Rosenbach, 1510 (perduda), reeditada el 1513 (exemplar a Barcelona, Bibl. de Catalunya), amb reimpressions el 1514 i, potser, el 1519. Vegeu les edicions de Josep CHABÀS I BERGON i Antoni ROCA I ROSSELL, eds., *El «Lunari» de Bernat de Granollachs* (Barcelona, 1985), i de Jordi RUBIÓ I BALAGUER, ed., *El lunari de Bernat de Granollachs (edició de 1513). Reproducció facsímil de l'exemplar existent a la Biblioteca de Catalunya, precedida d'un estudi* (Barcelona, 1948).

85. *Tractat de prenosticacion de la vida natural dels hòmens segons los signes e planetas celestials e propietats lurs demostren* (Tolosa de Llenguadoc, Henri Mayer, vers 1485). Exemplar únic a Barcelona (Bibl. de Catalunya).

86. *Quesits o perquens del reverent mestre Albert Gran* (Barcelona, Pere Posa, 1499). Exemplars a Barcelona (Bibl. de Catalunya i Universitària), València (Bibl. Universitària) i Madrid (Bibl. Real Academia de la Historia). La primera part (i principal) d'aquesta obra és un regiment de sanitat, mentre que la segona tracta de fisiognomonía. No és, com ha estat dit sovint, una traducció del *Liber de virtutibus* atribuït a Albert el Gran, del qual sí que en circulà una traducció catalana, però manuscrita.

87. El pròleg s'inicia: «En nom de Déu, comença lo "Inventari o collectori en la part cirurgical de medecina" compilat et complit l'any de nostre Senyor mil quatre-cents [sic] sexante-y-tres per Guido de Cauliach, mestre en medicina en lo famós Studi de Montpeller...». L'èplicit especifica que el text d'aquesta versió catalana fou «corregit per lo molt reverent e sapientíssim en arts e en medecina doctor maestre Bernat de Casaldòvol, protophísich del senyor Rey e canceller de l'Studi de arts e de medecina de la ínclita ciutat de Barçalona, ensemps ab lo discret maestre Hierònim Masnovell, cirurgia doctíssim» (Barcelona, Pere Miquel, 1492). Exemplars a Barcelona (Bibl. de Catalunya i Universitària). Aquesta versió, que circulà manuscrita abans d'imprimir-se, fou, probablement, el producte de «corregir» una traducció anterior, feta al final del s. XIV o al començament del XV; les expressions de l'íncipit i de l'èplicit, i la documentació conservada, així ho suggereixen. Posteriorment, el cirurgià Narcís Solà en féu encara una altra traducció (*Práctica o repertori utilíssim de cirurgia*), que fou impresa a Barcelona per Joan Rosenbach i Carles Amorós l'any 1508 (exemplar a Nova York, Bibl. Hispanic Society). Àlvar Martínez Vidal, José Pardo Tomàs i Jon Arrizabalaga preparen una edició de la traducció impresa el 1492.

Antoni Amiguet,⁸⁸ o la traducció del tractat de Pere d'Argellata)⁸⁹ i de manescalia (com la de Dies de Calataiud abans citada).

Encara que els escrits en llatí continuaren sent majoritaris, la impremta implicà —sobretot en el cas de les llengües més difoses— un autèntic auge de la traducció al vulgar.⁹⁰ Alguns autors mantingueren la tesi d'una regressió en la difusió de les noves idees arran de l'àmplia circulació, en ser impresos, de materials antiquats.⁹¹ Aquesta tesi ha estat revisada ja fa temps,⁹² de la mateixa manera que cal matisar les afirma-

88. *Lectura feta per lo reverent mestre Anthoni Amiguet, mestre en medicina, sobre lo tractat segon del reverent mestre Guido, lo qual tracta de apostemas en general* (Barcelona, Joan Luchsner, 1501). Exemplars a Barcelona (Bibl. de Catalunya), Ripoll (Bibl. Lambert Mata), Madrid (Bibl. Nacional i Facultat de Medicina) i París (Bibl. Nationale). En el pròleg invoca les demandes que li feren a ell, metge que exercia la pràctica de la medicina a Barcelona, i doctor en medicina, alguns joves estudiants de cirurgia per tal de fer clara i intel·ligible la *Chirurgia magna* de Chauillac. Hi ha notícies del mateix 1501 sobre altres possibles comentaris seus a l'obra de Chauillac impresos a Barcelona que no ens han pervingut. José Pardo Tomàs en prepara una edició crítica.

89. L'incipit fa: «Ací comensa la “Cirurgia” del reverend e meritíssim doctor en arts e en medicina, lo reverend mestre Pere de Argilata, de la ciutat de Bolònia, lo qual és stat treduit de latí en lengua vulgar cathalana per lo veneràbile En Narcís Solà, batxeler en arts e en medicina, cirurgia, ciutadà de Barchelona, corrigit <e> emendat per los reverendíssims e meritíssims doctors en arts e en medicina mestre Francesch Servent e mestre Alfonso de Torelleó e mestre Johan Gelabert, cirurgia, tots de la villa de Perpinyà...» (Perpinyà, Joan Rosembach, 1503). N'hi ha exemplars a Barcelona (Bibl. de Catalunya), Londres (British Libr.) i a París (Bibl. Nationale). Molt probablement la traducció fou anterior en alguns anys (vers 1497) a aquesta impressió.

90. Per a l'anàlisi de la relació entre la difusió de la ciència i la traducció al vulgar, per bé que centrada en el s. XVII, vegeu Stillman DRAKE, *Early science and the printed book: The spread of science beyond the University*, «Renaissance and Reformation», núm. 6 (1970), ps. 38-52. Per la seva banda, Derek J. de S. PRICE, *Science since Babylon* (New Haven, 1975), ps. 98-99, assenyalava el tema de la difusió / popularització de la ciència relacionant-lo amb la Reforma. El tema és tot just apuntat per Elizabeth L. EISENSTEIN, *La invención de la imprenta y la difusión del conocimiento científico*, dins Javier ORDÓÑEZ i Alberto ELENA, comps., *La ciencia y su público. Perspectivas históricas* (Madrid, 1990), ps. 1-42.

91. Vegeu Lucien FEBVRE i Henri-Jean MARTIN, *L'apparition du livre* (París, 1958) [reed. revisada: París, 1971]; George SARTON, *The scientific literature transmitted throught the incunabula*, «Osiris», V (1938), ps. 62-68; IDEM, *Appreciation of ancient and medieval science during the Renaissance, 1450-1600* (Nova York, 1958); i Adam MCLEAN, *Humanism and the rise of Science in Tudor England* (Londres, 1972).

92. George SARTON, *The quest of truth: Scientific progress during the Renaissance*, dins *Renaissance: Six Essays* (Nova York, 1962), ps. 56. Per una valoració més recent, vegeu Elizabeth L. EISENSTEIN, *La invención de la imprenta*, op. cit., ps. 4-5.

cions d'una certa historiografia, sovint condicionada per l'estat de la recerca a cada país, sobre el caràcter imperfecte i intel·lectualment regressiu de les traduccions científiques en vulgar;⁹³ particularment si tenim en compte que en català, i a ben segur també en altres vulgars, es vehicularen coneixements que no arribaren a circular en llatí. De fet, la traducció *en romans* —més encara amb l'adveniment de la impremta— tingué un molt important paper en el triomf definitiu del model de medicina i de professional mèdic que havia fet la seva aparició dos segles enrere.⁹⁴

5. CLOENDA

L'ús, precoç i complex, del català com a llengua de comunicació científica i mèdica a partir de l'últim quart del s. XIII cal relacionar-lo amb un estadi particular de la història de la llengua, definit per un ús polític, administratiu, literari i social, que li donà entrada en els usos cultes de la societat d'aleshores, entre els quals la medicina.

Filant més prim, però, cal tenir present que fou també un fenomen íntimament lligat als ritmes concrets dels processos de professionalització de l'activitat mèdica i de medicalització de la societat als països de la Corona d'Aragó. La llengua vulgar fou percebuda per la burgesia (mèdica i no mèdica) i pels poders (municipals i reials) que li donaren suport, més que no el llatí acadèmic i eclesiàstic, com un eficaç instrument de difusió i de recepció de tot un nou model de medicina i de professional mèdic, de tot un sistema mèdic, assumit com el més adequat, que sorgí i començà a desenvolupar-se en el Mediterrani occidental i a difondre's per tota l'Europa llatina a partir de la transició del segle XIII al XIV.

93. Vegeu Lola BADIA, *Textos catalans tardomedievals*, op. cit., ps. 27 i 39-42, on es recullen i es valoren diverses opinions sorgides de l'estudi dels textos francesos, italians i anglesos medievals.

94. Quant a l'impacte de la impremta en la medicina i els professionals mèdics, vegeu Jon ARRIZABALAGA, Luis GARCÍA BALLESTER i José Luis GIL ARISTU, *Del manuscrito primitivo al impreso: la labor editora de Francesc Argilagues (fl. ca. 1470-1508) en el Renacimiento médico italiano*, «Asclepio», núm. 43 (1991), ps. 3-49; i Luis GARCÍA BALLESTER, *Los orígenes del renacimiento médico europeo. Cultura médica escolástica y minoría judía*, «Manuscrits», núm. 10 (1992), ps. 119-155.

Un dels principals objectius a integrar en aquell sistema, i a sotmetre a un control social, foren els pràctics sense formació universitària, que constituïen la gran majoria dels qui aleshores exercien la medicina. Aquest interès per la pràctica es trasllueix en el tipus d'obres mèdiques escrites i traduïdes al vulgar, fins i tot en les que pertanyen a l'àmbit de la *medicina theorica*, una perspectiva científica en la qual no hi fou ni molt menys aliena la que, a través de les traduccions, fou transmesa a l'Europa llatina medieval pel món àrab.

En els països de la Corona d'Aragó, el paper actiu de la monarquia fou fonamental. En efecte, el viu interès que suscità la medicina fonamentada en la filosofia natural i els problemes vinculats a la salut en la major part dels monarques d'aquell període crucial, va difondre's ràpidament a la noblesa i a la burgesia, i va connectar amb tots els processos alludits, que, en definitiva, apuntaven cap a la confirmació de la salut com un bé social a protegir, patrimoni de la col·lectivitat.

LLUÍS CIFUENTES

Dept. d'Història de la Ciència
Institució Milà i Fontanals, CSIC
Barcelona